

Березневі дзвони

Юрій Пархоменко

Повість "Березневі дзвони" писалася довгих вісім років, з 1965 до 1973 року. В листопаді 1973 року автор трагічно загинув. Повість, як і інші твори Юрка Пархоменка лишилися неопублікованими. Багато спроб було зроблено вдовою письменника Надією Опанасівною Пархоменко аби твори, принаймні, прочитали і відрецензували знані і значимі на той час літератори. Відтак відгуки від прочитаного були схвальними, але видавати чи бодай радити їх до друку ніхто не наважувався – панівна радянська система нищила все українське, свідоме, національне – і людей, і їхні твори...

Повість "Березневі дзвони", автор заявляє її як "поема одної ночі", — це роздуми, ремінісценції, рефлексії про свободу вибору, любов і зраду, патріотизм і колабораціонізм... Події у повісті розгортаються в селі, (де народився, виріс, партизанув у війну сам автор) на початку шістдесятих років двадцятого сторіччя, за двадцять років після деокупації села від німецьких загарбників. Головними героями є односельці, кожен з яких зробив власний вибір, беручи участь у війні.

При написанні повісті автор повністю зберіг автентичну місцеву говірку, що була характерною для Чернігівщини тих часів, але і досі лишається зрозумілою і подекуди вживаною.

Юрко Пархоменко

БЕРЕЗНЕВІ ДЗВОНИ

Поема одної ночі

Березневими ночами
Літає над Світом
розтривожена Совість

ВЕЧІР

Покидаючи землю, сонце востаннє підпалило дерева холодним огнем, і вони стояли сивовишневими купами на одлиглому снігу такі щирі й прекрасні в своїй безпорадності, що хотілось затиснути долонями натомлені очі й повторювати до самого ранку, пробачаючи довгій зимі всю її люту жорстокість:

Боже-е ж ти мій!..

Березневий вечір заходив над селом.

Свіжий, як випрані рушники.

А до Нестерового двору саме почали збігатися люде. Надто, після пострілу. Спочатку несміливо, поодинці, а далі – посунули густіше. Нагальніше. Підходили до гурту й зупинялися на розбитій дорозі, топтали набрьоханими за день чобітьми підталий уже сніг. Поглядали у двір.

Торопіли.

Коли б на людей можна було глянути трохи оддалік і згори, вони скидалися б на табун великих темносірих птиць, що одна по одній падали й падали на бруднуватий мокрий сніг. І сиділи, не пробуючи більше злетіти. Останні промені червоно благославляли вологі їх крила.

Хлопці — механізатори тягли "Білорусом" сани овсяної соломи — такої озонно-чистої, запашної й холодної, що їй треба було б поставити золотим ожередом десь посеред найбільшого міста в світі, аби всяк міг хоч на хвилину занурювати в вологу свіжість посіріле за день обличчя, одходити серцем, поступово переймаючись усвідомленням безсмертності стебла.

Вони теж приглушили мотора, пристали до гурту.

Трактор важко хлипав на дорозі укляклими боками, текла вода з ребристих високих коліс. Текла й розпливалася по колеях фіолетовими колами.

Несміливо гуркнув двигун на електростанції.

Гуркнув і захлинувся.

Підкреслив вечорову тишу синьою лінією.

Нестер саме зупинився навпроти застільного вікна. Простоволосий – чуб на голові сивою кострицею. Стояв, як обчухраний стовбур, оглядав село з висоти свого зросту. Довго стояв.

Мовчки. Неначе сам себе слухав. Чи у небо вдивлявся, шукаючи серед хмар бодай одну, схожу на щось путне. Але хмари, пропливаючи над селами, державами і континентами, лише відбивали буденні форми їх рельєфу.

Провів долонею по розхристаних грудях, знехотя пошукав пальцями гудзика, але так і залишив усе як було: і літом, і зимою комір його картатої зашлихтованої сорочки був розстібнутий, а шия червоніла з того коміра, мов заводський димар із руїн. Відступив од вікна, — на снігу глибокі сліди, як колодязі, налиті синню.

Могутній чоловік.

Коли б якомусь генералові заманулося вишикувати щаснівлян у довгу шереду, Нестер дубенів би у тій шерезі першим, а вся решта поховалася б у нього за плечима, як танковий десант за баштою.

Од самої війни жив він одинаком. Може тому й хата в нього була не така, як у всіх людей, що за останні роки повибудовували собі цілі палаци – а ще довоєнна, маленька й сива, наче зношена козацька шапка. Ні воріт, ні тинів – воля і простір.

Тільки на канаві ясенок угору руки підняв.

Все життя Нестер бондарював. Тим і радувався, не зазіхаючи на щось інше і не

дорікаючи долі, що поклала йому жити коло дерева, поступово звикаючи до мовчазливої його вдачі, довготерпіння і спокою. Любив тонкі запахи всілякої деревини, що і пиляна, і окоренками, і в шварку, і в кленці роками складалася в невеличкій його хаті, сягаючи аж попід стелю. Він сам наскрізь пройшов тими запахами. І одяга його. І все дворище. А коли вітер повертав з поля, пливли ті запахи уподовж всього села, розбентежували приспані душі щаснівлян і напускали ув очі їм синього туману давно забутого дитинства.

Любив фуганком розгонисто фуркати, годинами монотонно розхитуючись і струшуючи додолу рожеву піну ніжної стружки. Час від часу піднімав клепку до плеча, немов прицілювався, заскаливши око, аби потім ще який раз фуркнути, й кинути на купу готових. І мугикав цілий день щось своє, давно забуте усім світом, а всеодно миле й спокійне, як зима на Чернігівщині.

Найбільше ж любив розпрямити одерев'янілу за день спину, змести з колін дрібні тріски, грубо перехопити мотузком новеньку діжку і ричитись по пилипівських гребнях до господарів, кудись аж на той кінець села. Це завжди було в нього пізніми вечорами. Холодно синів сніг, і від того ще веселіше миготіли вікна, кликали до тепла, до вечері і людської звичності.

А Нестер ішов неквапом, важко розбуртовуючи замети чобітьми, винувато посміхався сам собі і крадькома поглядав на ті вікна. І був він у такі хвилини зовсім тверезий, самотній і безпорадний, як вітряк у хуртовину.

Тільки діжка од кроків, та од вітру порожньо гула за плечима.

Двері, проте, розчиняв широко, гучно. Мовчки проходив насеред хати, знімав з плеча жовту діжку і з обох рук бив нею об підлогу! Щоб бачили – змайстровано на вік. І тільки після цього вітався, з кожним по черзі, так потискуючи руки, що приголомшені господарі цілий вечір потім теліпали побілілими пальцями, не в силах їх розтулити.

А десь опівночі, коли вже додому вертав після доброї вечері, то все сам з собою балакав, часто зупиняючись і безугаву пихкаючи цигаркою /ніби дорогу собі світив/. Нечутно сипав іній з верб, перегукувалась луна на городах, затухала й губилася десь у космічних холодних потоках. Звична до всячини ніч, позіхаючи, йшла за Нестером назирці.

Нараз засторчився в замет – забалакався.

Виборсався. Довго витрушував сніг з рукавів. Оббив поли шапкою. Постояв, наче не вірив. І сказав тихо, навіть трохи здивовано:

— Бач, упав...

І далі пішов, гуляючи од канави до канави. Вихорились за плечима іскри од цигарки, летіли за вітром: летіли і гасли, яскраво спалахнувши наостанок. І довго ще пахла вулиця міцним тютюновим димом.

Чарку Нестер любив, як і всяка праведна душа. Хоча ніколи не впивався. Тільки темнів на виду, та кулаки важчали і не знаходили собі місця. Але раз чи два на рік, — і саме отакої ранньої весни, — на нього щось находило. /Видно була на дні чистої душі велетня якась темна цятка... / Тоді Нестера кілька днів зовсім не видно було – сидів у

своїй нахололій хаті, пив.

А на якийсь день – одсовгував од себе геть усі пляшки, знімав з стіни рушницю, виходив у двір і впритул розстрілював хату.

Так бувало майже щороку. Од самої війни. Чому приходила в голову йому саме така фантазія, а не якась інша – невідомо було нікому. Коли Нестера й питали, він або ж зовсім мовчав, або відповідав завжди однаково:

— Одійди, баран.

Людам під двором набридло вже брѳохатись у мокрому снігу. Нетерплячі почали вигукувати:

— Стріляйте, дядьку, годі вам хитатись !

Бий, Нестер Іванович, поки не потемніло!..

А Нестер не поспішав. Знову опустив рушницю й пішов округ хати, сивий, розхристаний, головою черкав стріхи. Він так спокійно і зосереджено творив дивну справу свою, що несамохіть морозом бралися голови.

Нарешті – постріл гримнув!

Коли дим розвіявся, напільне вікно зіпало чорними провалами – шиби посипались у сніг. Нестер перекинув рушницю з руки на руку, неначе палицю, байдуже подивився на гайвороння, що хмарою знялося з осокорів, і важко пішов до сіней. Оббив чоботи об поріг, міцно причинив за собою двері.

Бренькнув засув. Довго й тонко деренчала сива з морозу клямка.

Антін сидів серед двору на берестовому окоренку, дрібно колов дрова на загніт, шапку збив собі на потилицю, куфайку кинув на погрібник. Туго грали м'язи під вогкою сорочкою. Рубав жартуючи: ледь притримував поліно пальцями, а правою замахував. І коротко бив:

— Хегге— ех!

Здавалося по пальцях бив.

Летіли навсибіч запашні тріски, летіли, мов іскри, скалки льоду. Великі чоботи Антонові були запорошені сніговим пилом і тирсою. А мокрі руки парували.

Бурулі з під стріхи повисли додолу (мов кришталеві тополі догори корінням). Вдень вода з буруль аж витанцьовувала проти сонця, а тепер ледь капала. Крупними прозорими краплями.

Пришерхало на вечір.

Кіт принишк під стріхою на дровах, сочить, куди горобці на ніч ховаються. Сидить, вусом не ворухне, тільки білий кінчик хвоста ледь помітно по дровині постукує.

Прохурчала машина вулицею, хлюпонула пінява вода аж у двір. Гостро запахло силосом. Бурулі захиталися, задзвонили тривожніше. Одна раптом обірвалась і стукнула ката по голові.

Кіт – з переляку плигнув аж на погрібник, пирхає, обтрушується – весь в сизих кришталіках льоду.

Антін підвів голову, посміхнувся:

— Не зазіхай, коте...

Закурив.

Глибоко, аж до хрипливатої тріски в грудях, затягнувся.

І пустив таку хмару диму, що нараз півсела поплигло в синьому тумані. І сидів на берестовому окоренку, підборіддям на топорище зіперся; слухав і не слухав, як поступово вщухав гомін коло Нестерова двору.

Щось сьогодні робилося з ним. Щось робилося з його душею, розбурханою першими згуками березневої свіжості. Майже невловимим ще повітом раннього провесіння. Руки махали сокирою, ноги ходили і очі дивилися. Але його при цьому ніби й не було. Ні звичної втоми. Ні радості. Тільки гарячий шум у голові. Неспokoю?.. Невтоленості?.. Якихось дивних і незбагнених ще бажань, настроїв, що глибоко-глибоchenно в душі уже починали пекти?..

А ще – секундами – лють червоно! /хтозна на кого й защо/.

Довго сидів.

Без руху.

"Скласти дрова, чи хай до ранку?.."

Легенько вився над головою дим від цигарки і плавав по двору хрусткими колами. Та від свіжої купи дрів коричнево пахло сухим дубом. Коричнево і терпко. Великі вікна нового Антонового будинку не палахкотіли вже, прочахли і гасли. Війнув вітер з городів, запахло смородиною, відталою лозою. Холола вогка сорочка на плечах.

Зайшло сонце.

Над обрієм криваво горіла лише тонісінька смужка.

Як крик.

Рипнула хвіртка: закидаючи поперед себе ушкоджену ногу, у двір ступив сусіда, Петро Грек. Височенний, худий і зсутулений як поламаний спис. І поруділий од тютюнового диму. Щаснівляни сміялися, що коли Петро й помре колись, то з нього і в пеклі ще з півроку валуватиме ядучий дим, і жоден чорт не зможе підійти, щоб взяти на вила останки плоті Петрової. На війні Петру "попало по хвосту", як він сам казав. Ліва нога за роки всохла, покоротшала і вивернулась убік. Він так упоперек і ступав нею, від чого завжди ходив, нахилившись уперед, наче бігти зривався. А руки, з великими червоними кулаками, теліпались нижче колін.

— І досі пораєшся, здоров, — простягнув руку.

Антін мляво потиснув.

— А я сьогодні забастував! Стара щось там сама моськоталась, а я "голоси" слухав. Крутив на всі боки. По-моєму, брешуть сукини діти. Всі як один.

Антін змовчав.

— Одне хіба що й почув інтересне – про смок. Ти не чув?

Це по великих городах, — забув, чи в Японії, чи у Лондоні, — од машин скопилось стільки диму, що вже не розходиться, а так і вісить мокрою хмарою. Серед дня темно. І дишуть, як карасі! Доїздилися.

Не чекаючи запрошення, важко усівся на берестовому окоренку, обома руками випростовуючи покалічену ногу.

— Не був на Нестеровому весіллі? Знов хату розкартошив!
Як март, так і дуріє. Тума якась на нього находить, чи що?..
Сутеніло.

З-під стріх зовсім перестало капати.

Вони довго сиділи мовчки, думаючи кожен про своє. Чи може й не думали ні про що, а просто пливли навмання в гіркуватих хвилях вечорового настрою. Антін крутив і крутив у руках невеличку лозинку, доки й зовсім її не поламав. Кинув під стіну, дістав цигарки.

— Що в тебе, "Беломор"? Дай і я одну спорчу. Щось ти небалакучий сьогодні...
Знову блякнула клямка. Пригинаючись у хвіртці, до двору зайшов Нестер з рушницею за плечима.

— Балакаєте, куркулі?! - загримів од самих воріт і пішов прямо по пришерхлих калюжах.

— Хто балакає, а хто бахкає, — підковирнув Петро.

Але Нестер не звернув на в'їдливі слова Петрові ніякої уваги. Стояв у калюжі могутній і гарячий, як паровик. Все на ньому тремтіло й поривалося діяти. Тільки очі були неначе чужі. Притушені. І чимось дуже намучені. Нестер відчував це і відводив очі вбік, щоб бува не помітили справжнього стану його розтерзаної темними сумнівами душі.

Підійшов впритул. Одним помахом зняв з плеча рушницю /Петро аж сахнувся!/, високо підкинув її, впіймав на лету і простягнув Антонові:

— Купляй!

Антін здивовано підвів очі .

А Петро не втримався, знов підкусив:

— Хіба надоїло стрілять?

— Не в'язни, Грек.

Повернувся до Антона:

— Ну, береш?

— У мене своя... на стіні ржавіє.

— Ще одну повісиш - навхрест! Буде як у Тараса Бульби. Гах-ха-ха!! - Нестер зареготав так неприродньо голосно й розкотисто, що аж хвіртка забряжчала.

— Бери, поки Нестер не передумав! Став могорич і бери!

— Хватить мені одної.

Нестер якось ураз зів'яв, мов аж поменшав. І вже байдуже повернувся до Петра:

— Ну, тоді ти бери, снайпер. У сортір ходитимеш при озброї.

Петро заперечливо похитав головою:

— Я вже своє одстріляв..

Сивий бондар стояв перед ними, широко ноги розставив.

Рушницю тримав на жилавих могутніх ще руках. І зневажливо дивився на обох. Потім рішуче кинув її за плече, плюнув і пішов прямо через калюжу. У воротях обернувся, загримів:

— Моліть бога, куркулі, щоб Нестер збув стрільбу. Бо вернусь – порозвалюю ваші хоромы к хуям!!.

Хряпнула хвіртка.

Одскочила.

Ще раз хряпнула, причинилась.

— Пійду й я, — зовсім тихо озвався Петро.

І пішов тихо.

... Антін довго ще стояв серед двору.

Підмерзало.

Сухіше потріскував тонкий льодок, майже нечутно й ніжно дзвенів. І заколисане село поступово наливалось тим звоном.

І пливло в напівзабутті над потемнілим світом, крізь дрімоту, стурбоване душею.

Упала з-під стріхи ще одна буруля.

Розсипалась срібно.

— Поки б я шльондрав? – зустріла його Ольга через поріг. – Смерок уже.

Антін мовчки повісив шапку над дверима, ступив крок.

— Куди почапав! Півдня рачки лазила...

Вернувся, витер чоботи об ряднину, пішов на кухню. Сів до столу, підпер щоки кулаками.

Жінка стала до плити. Включила гас, заходилась розігрівати вечерю. По виду було Ользі років сорок, може трохи більше /важко сільським жінкам на око роки визначати/. Висока, гарної постави, видно красива колись. Темні очі ще й тепер іноді спалахували по-дівочому гаряче й зухвало. А стан уже згрубів, втратив легкість. І на лиці роки відбили свою печаль.

Поставила вечерю на стіл, хліб підсунула. Антін розстебнув комір, схилився над тарілкою, знехотя копирснув ложкою.

Озвався, не підводячи голови:

— Налий там... чого-небудь.

Ольга немов того чекала, рвучко обернулась:

— Послі чого це, ради будня?

— Я кому сказав.

— На восьме ж останню вицудили з Петром!..

Антін байдуже кинув ложку, не хотілося спорить. Ложка брязнула під стіл. Підвівся і пішов через кухню до кімнати.

Дістав з шафи нове пальто, шапку. Ольга з тривогою стежила за чоловіком, тремтіла і починала смикатись гірка складочка в кутиках уст. А очі вже закипали темним огнем. Пригасила силою, сказала лагідно, як могла:

— Сядь, гріх ти тринадцятий. Збігаю до Ганни.

Він неквапом застібав гудзики. Пішов до дверей.

— Антоне...

Прогупали кроки під вікнами.

І стихли.

Ольга прихилилась плечем до одвірка.

Парував борщ на столі.

Вичахав.

Осмеркло.

Над Петровою хатою місяць зійшов. Видно Петро грубу топив на ніч, бо над димарем стояв кудлатий стовп білого диму.

Антонові чомусь мимоволі згадалося, як вони ще до війни, парубчачками, відгадували по тих димах, хто самогонку гонить.

Опівночі збиралися на церковищі, — найвищому місці в селі, — котрийсь вилазив на церковні ворота і пильно вдивлявся, де стоїть над хатою стовп білого диму. /А зимовими місячними ночами той стовп видно краще, ніж удень/. Тоді веселим кагалом оточували двір і починали горланити й тарабанити в шибки, лякаючи сільрадою, аж поки бідний хазяїн не виносив одчепного. Вони прямо серед двору випивали пляшку ще теплуватого бурякового перваку, і потім до третіх півнів туманили людей по селу...

Антін стояв під двором. Зіперся плечима на ушулу й стояв. Глибоко дихалось од березневої свіжості. А груди однак не заспокоювались. І голова гула од звону. Щось підсвідоме, як ненароджена ще пекуча мелодія, творилося з його високо і гірко вознесеною сьогодні душею. І воднораз, — як щось стихійне і темне, — знову, яскраво спалахнуло люте бажання вхопить сонне село за барки й трусити, доки димарі не покотяться по снігу. Або... іти галасвіта.

"Ольгу обидив...

Не засне тепер до ранку..."

Ледь чутно дзюрчав ще струмок у канаві, потріскуючи, осипався прозорий льодок, з-під якого вимерзла вода. Хитнувся стовп диму над Петровою хатою – дихнув вітер з поля.

Тихо на селі.

А попереду ніч, як год.

Вулицею, навстріч Антонові, хтось саньми їхав. В такт топання коня залізне кільце подзенькувало під дугою.

— Кажись, Сівер? – озвалося з саней.

Антін зупинився. Він впізнав жваву бригадирову кобилку і невеличкі, розмальовані зеленими чирвами, санчата. Впізнав і завше хрипливатий тенорок бригадирів.

— Ти чом сьогодні не вийшов силос відбивать?

Антін не відповів /а розбентежене й без того серце важко забухало/.

Бригадир пригрозив:

— Дивись, Сівер, щоб я тобі штрафу не вхерачив!

Не в силах далі стримуватись, Антін ступив до санчат і майже не розмахуючись записував бригадира:

— Не тикай, мурло!..

Пішов вулицею.

Коли вже далеченько відійшов, нахилився, снігу гребнув — в горлі пересохло.

В продмазі ще світилося.

Нічний сторож, дід Саватій, ходив з драбиною на плечі округ величезної калюжі – розлилося за день ціле море. Посеред того моря, по коліна у воді, стояв стовп з ліхтарем, якого дідові треба було засвітити на ніч. Стовп був давній, ще Крамар колись укопав. Так і простояв півстоліття на одній нозі.

І кулями посічений, і підводами обшмуляний, і так всякими словами зганьблений. Підтрух, похилився, а таки стояв ще.

Дід і раз обійшов округ калюжі, і вдруге, сердито поглядаючи то на стовп, то на розбиті свої валянци. А потім зупинився. Бряхнув драбину додоу, вилаявся й сів на ганку. Дістав

люльку.

— І так перебуде. А хто красти полізе, той і при финарі, — заспокоїв себе, як умів. Розпалив люльку и пихнув димом

З-під вусів /мов парою з-під коліс/. Плюнув у калюжу й ще додав:

— У природу чорти вселились...

Серед крамниці купкою стояли жінки, уже йти зібрались, та забалакалися. Кожна в руках тримала сіру хлібину, кульки, пакунки. Біля каси схилилась молоденька продавщиця Віра, ретельно складала зім'яті троячки, рахувала денну виручку.

Антін тупнув коло порога, оббиваючи чоботи, кивнув жінкам і пішов прямо до полиці з пляшками. Віра на мить підвела голову, ніяковіючи посміхнулась Антонові. Невеличка, тендітна, з-під косинки горіло білим полум'ям м'яке пасмо.

— Цвітеш, хрещенице?

Дівчина зашарілась. Вона не розуміла, чому Антін завжди називав її хрещеницею. І взагалі гострий погляд темних і важких його очей бентежив дівчину. Жінки теж примовкли, з цікавістю стежили за Антоном. Вони /як і всі на селі/ і шанували і побоювались Сівера за прямий "партизанський" характер.

— Подай мені оту білоголову, хрещенице.

Віра дістала з полиці пляшку "столичної".

— Грошей сьогодні не плачу, - не по плану вийшло. Запиши, щоб не забула.

Блиснув очима на жінок. Ті розуміюче посміхнулись. Віра потупила очі:

— Занесете колись...

Антін одкинув полу пальта, глибоко запхнув пляшку в кишеню, ще раз блиснув на жінок і вийшов з крамниці.

Дід Саватій сидів уже на самій верхівці стовпа, як крук.

Не голосно, але щиро лаяв весну, голову сільпо, електриків і чаклував над ліхтарем, раз-по-раз чиркаючи сірники. Старенький дідів дробовик і розбиті валянци стояли біля ганку, тліючи білими онучами...

МАРКЕС

Недалеко від крамниці, виторохкуючи потужним гарячим двигуном, миготіла вікнами колгоспна електростанція. Хазяйнував тут Іван Маркович Скитка, якого ще

замолоду перехрестив хтось на Маркеса – за кирпату й задерикувату вдачу. Його й досі так усі, звали, хоча життя встигло вже околотити Івана Марковича так нещадно, що од задерикуватості лишився хіба що кирпатий ніс. Та пощерблені роками згадки...

Кожен знав, що на станції завжди можна було знайти притулок і співчуття. Там його й знаходив кожен. Хоч уранці приходить, хоч середночі – Маркес дверей не защепне. Бо й сам, заради чарки і веселої розмови, ладен погасити всі електростанції водночас.

...Немов розмірковуючи, Антін повернув до станції. Пройшов трохи і зупинився. Вагався. Не відчував у собі особливого бажання зустрічатися в Іваном. /Вони й не зустрічались майже ніколи, хоча жили через вулицю/. Сівер відверто зневажав усіх Маркесів загалом. Не міг пробачити їм неповаги до власного імені, за роки розтриньканого на життєвих плазах.

І мовчки бунтарив, спалюючи кров презирством. Та згасаючими надіями...

Електростанція стояла посеред широкого вигону, на хвилиполі. Довкола було порожньо й сумно. І вітри продували станцію наскрізь. Кілька бочок з-під пального розкотилися там і сям, брудні патьoki на снігу, купи піску та битої цегли. Велике присадкувате приміщення станції, на скору руку стулене колись з ракушичника, світилося всіма своїми вікнами.

Через верхню шибу одного з вікон виведена була чорна труба.

Коли двигун працював, з труби аж до шляху випухкував важкий темносірий дим, шиби деренчали, і все приміщення дрижало и підстрибувало, наче жінка на коні.

Маркес працював на станції з першого дня. Днював тут і ночував. Дома було йому самотньо й нудно: жінка цілий день на фермі коло телят, дітей не надбали. А на станцію завжди хтось забіжить покурити, почути нову побрехеньку, чи й самому збрехати. Маркеса, до того ж, можна було послати за цигарками, за пляшкою, або за огірками до сусід.

Щоправда, ночами сумно одному. Зимові ночі довгі, холодні, з вітрами, що свищать у всі щілини і стогнуть до ранку в намерзлих дротах. З вітрами і думами, як ті вітри...

Та Іван і ночі перехитрив. Нидіючи в самотині, знайшов чим забадувати себе. Він почав згадувати... життя своє, молодість почав згадувати. Нескаламучена пам'ять розгортала перед очима картини яскраві, бурливі, потолочені війною, переплутані дорогами і освічені коханням. Спогади поступово розгорталися, як безкінечні напівзабуті фільми, якими він все більше захоплювався, іноді забуваючи про кого вони і по-дитячому дивуючись.

Маркес перетворив спогади свої на ритуал, на вечірню молитву. Він тільки в перші дні пожадливо хапав їх, як перезрілі яблука, нетерпляче надкушуючи кожне. З часом схаменувся – відчув, що знову може залишитися наодинці з двигуном у чотирьох закіптюжених стінах. Тоді й купив собі в культмазі дешевенького блокнота. Довгими ночами доскіпливо й ретельно вписував туди все, що траплялося в його житті цікавого й помітного. А згадати було що – не завжди Маркеса можна було посилати за цигарками...

Записував тільки радісні події. Гіркого – не записував воно й так ночами суглоби

викручувало. А потім усе підраховував. Виходило, що спогадів йому вистачить зим на шість, якщо через дві ночі згадувати щось одне. А коли через три ночі...

"Хватить і шести..."

Голова уже, як покинутий улій."

Сьогодні саме й була така ніч.

Іван готувався до неї ще за дня. Навіть підлогу, чорну й масну од мазуту, підмів і де-не-де піском притрусив. Столика заслав свіжою газетою. Руки помив. Сів. Розгорнув замацаного пальцями блокнота і тричі підкреслив нігтем потрібний день:

"23.9.44г.

Як додому заскочив послі раненія. Не забудь про концерт. А ще про ставок."

Повісив шапку на гвіздок.

Світліло дрібне обличчя.

Світліли руді стіни з ракушчняка.

Потім вони й зовсім кудись зникли.

І Маркес зник.

ІВАНІВ СПОГАД

Молоденький лейтенант Іван Скитка йшов центральною вулицею Щаснівки, сошею, як усі її називали. Виблискував орденами, виблискував посмішкою, підтягнутий, стрункий і рипучий, як нові офіцерські чоботи. Трохи випив, і від того хотілося летіти над сошею.

Дотлівала бабиним літом рання осінь сорок четвертого.

Пливло біле павутиння над переможеним селом.

Пливло і чіплялося за душі, мов за обвуглені димарі.

Надіями чіплялося.

І чисто тремтіло на сонці...

Іван заскочив на день додому після поранення / плигнув з поїзда, не втерпів/. Зупинився в тітки – мати померла ще до війни од "брюшного тифу" /запам'ятав навік слова лікаря/. А батько воював десь, а мо' вже й одвоював.

Сходив і на своє дворище. Посидів під шовковицею. Обгурилось усе за війну, нехворощу поросло – гуготить, як ліс, хоч вовків ганяй. Хата згоріла, а ворота залишились.

І хлівець. Пішло димом батьківське гніздо. Без вороття.

Самосійний сонях виріс серед двору прямо на стежці. Та й стежка споришем заплелась, її вже й не помітиш. Криниця дошками захрещена. На дошках написано: " і "

Іван повідривав дошки, зашкурив їх у нехворощ. Витяг води, вмився. Підійшов до соняшника, задрав обважнілу його шапку, змів долонею рудуватий цвіт з крупного насіння. Хотів був зірвати, але пожалів чомусь. Відпустив. І сонях довго вдячно кивав Іванові вухатою головою. Поки и не заспокоївся. Перед очима чорніли крупні зерна, в круглій шапці.

"Як автоматний" диск..."

...Лейтенант жваво марширував до колгоспної майстерні, що тимчасово правила й за клуб. Хтось переказав, що артисти приїхали, чи з Ніжина, чи з Чернігова. На підводах.

Людей зібралось чимало. І війна і нужда, а зійшлися – скучили за чорні роки окупації. Топталися біля входу, мов якась недобита армія – одягнені в що ти хоч: німецьке, своє,

італійське, мадьярське, американське... І додому не йшли і не заходили – дорого.

У дверях стояв високий худий чоловік в блаженському сірому, але старанно випрасованому костюмі. Всім ув очі впала яскрава краватка. І капелюх. І бліде виголене обличчя, байдуже і стомлене. Він дивився на людей. І мовчав.

Зате його помічник, невеличкий, круглий, з акордеоном на грудях, був нестримний і балакучий, як циган на ярмарку.

Він усе встигав: і марші награвав, і припрошував, і квитки пропонував.

Іван рішуче пройшов через натовп і, захеканий, блідий, став перед акордеоністом.

— Почім квитки?!

Акордеоніст віртуозним жестом вихопив з чималої паки синенького папірця, простягнув лейтенантові:

— Героям – фронтовикам наше шанування! Прошу.

— А їм? – кивнув головою на селян.

— Їм? – Акордеоніст перебіг пальцями по клавішах, зітхнув: — їм, десять.

— З кого дереш, шкура?!

Акордеоніст м'яко і сумно посміхнувся:

— Мистецтво повинне їсти, товарищу герой...

— Відчиняй двері!

— Цього не можна.

— Відчиняй! – вихопив Іван пістолет.

Відштовхнув переляканого акордеоніста і сам розчинив навстежой обидві половинки.

— Заходь, земляки! Війна все спише!

Він картинно височів на ганку перед мовчазним натовпом, натхненний, гарячий, з пістолетом в руці. Горіли на сонці медалі, горів рудуватий чуб з-під пілотки.

Але.. Ніхто з натовпу не пішов до дверей. Чи окупація ще давалася взнаки, чи одвічна цнотливість селянської душі стримувала. Іван розгубився, відчуваючи себе останнім ідіотом з грізним своїм пістолетом.

— Заходьте... Чого ж ви?

Ніхто не рушив з місця.

Нараз із дверей вийшов високий худий чоловік в капелюсі, легенько, ніби вибачаючись, відсторонив лейтенанта і сказав тихо, але виразно, щоб усім було чути:

— Заходьте, люди. Квитків не треба. – Повернувся до акордеоніста:

— Борю, ідіть геть.

Івана жаром обсіпало від тих слів. Не пам'ятав, як плигнув з ганку, як перебіг

натовп. Ні на який концерт не пішов, звичайно. Назбирав цілу ватагу допризивників та інвалідів, що поверталися з фронту і поки що не знали до чого братися, і повів усіх до крамниці. Там їх і ніч застала.

Потім кагалом ходили вулицями, співали, стріляли, горланили і наводили жах на все село. Іван ніби крізь сон пам'ятав, що його водили кудись женитися...

Прокинувся на березі ставу. Розплющив очі і довго не міг збагнути, де він і що з ним. Спочатку здалося, ніби знову поранений / голова розколювалась/. На березі було прохолодно и сиро. Гасли зорі в холодному осінньому небі.

Поруч хтось зітхнув. Іван аж дрогнув. Овернувся – біля нього в блаґенькому білому платтячку сиділа дівчина. Трусилася од світанкової свіжості. Помітила, що Іван, нарешті, прокинувся – зраділа! Схилилась над ним, прошепотіла:

— Очуняв, Ваню?... Ой, ти так у сні лаявся! Командував...

Іван дико поводи́в очима, не осмілювався підвести їх і глянути на дівчину. Було до болю соромно. Він навіть не знав її імені, чия вона, звідки? Помітив, що ноги в дівчини оголені вище колін, а вона не дуже й крилася. Плаття на грудях було розстебнуте, чи розірване. А під ним і сорочки не видно.

Гарячково шарив по кишенях, цигарок шукав – нічого не було, розкури́в з хлопцями за ніч. В голові шугало и макітрилось. Згадав щось, ухопився за пояс – пістолет був на місці.

Дівчина торкнула його за рукав:

— Медаль ось... Одірвалась. Я знайшла... Ти коло лавки бився...

Присунулась ближче, поклала ноги Іванові на коліна.

Босі. Стоптані черевички валялися поруч на траві. Ноги були вологі од роси, холодні.

— Ти... такий сильний! Я й не знала... З виду непоказний. А лютий! ..

Пригорнулася.

— Холодно...

Іван, не підводячи очей, обережно відсторонив дівчину.

Піднявся. Розстебнув пояс, швидко роздягнувся і, розігнавшись, плигнув з високого берега. Вода обпікла.

Довго плавав, не наважуючись вийти на берег. З полегкістю відчував, як голова потроху прояснюється, але від того було ще більш соромно – яскравіше спалахували спогади минулої ночі.

Дівчина знічено сиділа на березі.

Світало.

Над селом стіна піднімалась.

Де́сь собака завалував.

Іван одягнувся. Розчесав мокрого чуба, звичним жестом. Обсмикнув гімнастерку заду. І лише тепер зважився подивитись на дівчину. Вона теж підвелась, намацала ногами черевички, вступила. Трохи нижча за нього, лице бліде від безсонної ночі. Платтячко куце й тіснувате, давно з нього виросла. Несхожа на щаснівських дівчат.

"А може за війну повиростали?

Хіба тепер розбереш..."

Ніяково підступив до дівчини:

— П'яний я був учора, як гад... Сердишся?

Дівчина зраділа, що він хоч обізвався, засяяла вологими очима. Заперечливо похитала головою.

А потім додала зовсім тихо:

— Я тепер ні на кого не гніваю...

І ув очі йому глянула. І стільки болю німо кричало в тому погляді, що Іванові дух перехопило. Мимоволі глянув на ноги в стоптаних черевичках, на куце платтячко, розірване на грудях...

— Чия ти?

Потупилась.

— Нічия...

Затулила обличчя долонями, припала йому на груди. Маленька. Перелякана. Пташеня, занесене хтозна звідки шаленими вітрами війни. Відчув, як мокріє рукав. Обережно гладив розкудане за ніч м'яке волосся.

"Шия, як у хлопчика, тонісінька..."

Притихла.

Розвиднялося.

Парував став білим туманом.

З синього мороку викотився підбитий танк.

Бур'ян шелестів між траками.

Іван обережно розвів дівочі руки:

-Як тебе звати?

Посміхнулась заплаканими очима:

— Забув?

Міцно й відчайдушно, — як тільки вміла, — поцілувала.

І засоромилася свого поцілунку, відбулася жартом:

— Щоб не забував.

Ще тісніше пригорнулась, затремтіла всім тілом, торкаючись щоки вологими губами:

— Ваню... Що я собі думаю, Ваню! ..

І повисла, потягла його за собою на траву, обпікаючи шию гарячим диханням...

Іван підвівся. Поправив пілотку на голові. Постояв мовчки. А потім сказав хриплим чужим голосом:

— Треба йти.

Не дочекався, що вона щось скаже, повторив:

— Пора мені.

Кивнув у бік Бобровиці :

— На станцію.

Дівчина мовчала. Її зовсім не було чути, лише туге тіло раз-по-раз здригалось, поволі заспокоюючись. Нахилився, поцілував гарячу щоку:

— І так штрафбат забезпечений. Я з поїзда плигнув – три годи села не бачив...

Озвалась ледь чутно:

— І додому не зайдеш?

— Був учора... Один бур'ян...

Втретє сказав глухо:

— Пійду.

Рушив степом навпростець.

Поминув підбитий танк над ставом.

Пішов, не оглядаючись.

А дівчина стояла, біліючи куцим платтячком...

Маркес сидів перед заялженим своїм блокнотом, темні руки випростав на верстаку. Сидів прямий, тільки голову трохи набік схилив і повернув до вікна. В бруднуватій шибці відбилася стрижена голова, дрібне, як кулачок, обличчя, кирпичний задерикуватий ніс, що зовсім уже не пасував до давно втихомиреної вдачі Іванової. І закам'яніла, як гримаса болю, дитяча посмішка на пересохлих губах.

Не чув гуркоту, ні смороду, не бачив закіптюжених стін, ані свого відображення в брудній шибці. А воно розлиною прямою то наближалось, то знову віддалялось, дражнило і поступово вертало Івана до дійсності.

Придивився пильніше, наблизив обличчя до шибки, провів пальцями по щоці, по неголеному підборіддю, спробував розгладити зморшки на лобі.

"Висох уже мій став..."

Незчувся, як сльоза капнула на газету.

Застидився.

Швидко тер і тер пальцем темну крапку на газеті, доки не протер мокрого паперу. І сам втупився в те місце, схиляючись все нижче і нічого не бачачи. Ряботіло в очах від сірих літер. Дитяча посмішка кам'яніла на обличчі.

Тим і жив чоловік.

Антін підійшов до дверей. І завагався. Можна було ще повернути назад. Нещільно причинені двері дрижали од гуркоту.

Тугий сніп яскравого світла через щілину різав синій сніг.

Ядучий дим слався округ станції – ніч була тиха, без вітру.

...Рішуче турнув двері і ступив через поріг. Спочатку нічого не бачив – засліпило яскраве світло. Двигтіла під ногами підлога, все гуло, деренчало і неначе кудись непомітно сунулось.

Маркес так і сидів на верстаку проти вікна, тільки плечі якось мерзлякувато підняв і вони кумедно притиснулись до вух.

Бездумно дивився на своє відображення в шибці, а пальцями тер давно протерту газету.

В кутку на довгій товстій дротинці висіло відро з водою і алюмінієва кружка,

замацана брудними руками. І відро і кружка повільно оберталися від дрижання: то на один бік, то на інший. Антін напився, нарочито з брязкотом почепив кружку на дротину і незграбно, мов по мокрій палубі, пішов до столу.

— Здоров, механік!

Іван за гуркотом не почув. Та й взагалі він зараз нічого не чув. Сидів і посміхався, як дитина. Антін торкнув його в плече:

— Дрімаєш?

Маркес дрогогнув, рвучко підхопився, неначе спійманий на чомусь негарному. Невеличкий, сухий, на дерев'яній нозі.

— Де, потухло?!

— Та нічого не потухло, здоров, кажу! – простягнув руку Антін.

Маркес поклав свою вузьку, тверду од заліза й мазуту, в широку долоню Антонову:

— Драстуйте...

Він ще не оговтався, стояв стеряний, не підводячи очей.

Не бачив навіть хто перед ним /лише відчував щось велике/. А все одно зрадів. Він завжди радів, коли хтось заглядав на станцію. Бо тут, як у тюрмі – ніч у ніч один в чотирьох стінах.

Та коли очі підвів, радість змінилася подивом: такого гостя Маркес не чекав. Зроду Антін Сівер не заходив на станцію. Та й взагалі, він не пам'ятав, щоб вони десь зустрічалися, балакали, пили по чарці, наче жили на різних планетах.

Увесь цей калейдоскоп почуттів миттєво відбився на рухливому й виразному Маркесовому обличчі. Антін помітив. Він і сам стояв зняковілий, не уявляючи про що і як вони говоритимуть. Помітив розкритого блокнота на верстаку, посміхнувся:

— Вірші пишеш?

Іван зашарівся.

— Та ні... Всяку пустяковину...

Запхнув блокнота в кишеню.

Змахнув рукавом пил з ящика:

— Сідайте. Звиніть, що така в мене сидячка...

Антін вперше подивився прямо у вічі Маркесові :

— Що ти мене стрічаєш, як міністра?!

— Та воно, наче й не міністр, — усі зморшки заграли на Івановім обличчі, — а все-так, той... Як один казав: і постелеш б'ють, і не постелеш б'ють, то краще лежи й не ворущись.

Антін дістав з кишені пляшку, весело стукнув нею об верстак. У Маркеса несамохіть підплигнули шорсткі куштики брів:

— О, тепер видно, що не той!..

Дрібно засміявся /мов насіння на блясі рукою пошаргав/.

Антін сів. Кинув шапку на стіл, пригладив долонями чуба:

— Не спиться щось, — до хрусту стиснув кулаки і знову розтиснув.

— А тобі спиться?

— Як у вагоні! - не задумуючись вигукнув Іван, не приховуючи радісного збудження. Та раптом глянув на Сівера, осікся.

— А що?

— Та нічого... Найдеться чим загризти?

Доки Маркес готував сяку-таку закуску, він зняв кружку з дротини, сполоснув її і налив горілки:

— Розговляйся.

Іван, через силу відводячи очі від кружки, все ж спромігся пробурмотіти для блізіру:

— Та я сьогодні вже... розговлявся.

— Тягни.

— Ну, хіба за компанію. Мій дід колись за компанію на ярмарку коня пропив, а воза на другий день сам прикотив - сильний був дід! Я, видно, в бабу пішов.

Перехрестив кружку, весело примовляючи: "Ізиди всяка нечиста сила, залишся один чистий спирт". І підморгнув Антонові, якимось кумедно, ніби відразу обома очима:

— Ну, щоб вози катать!..

Антін слідкував, як дрібно тремтіла рука Маркесова і текла горілка по бороді, капала на газету. Допив. Стукнув порожньою кружкою об стіл. Його аж скорчило всього. Довго сидів з заплющеними очима, міцно стиснув побілілі губи. Потім, цмакнувши, широко відкрив рота, з силою видихнув повітря і посміхнувся, блиснувши на диво білими міцними зубами:

— Як її безпартійні п'ють?

Деякий час закусували мовчки. Правда, Маркес відразу ж взявся за цигарку. Антін їв з апетитом, відчуваючи, що таки зголоднів. Нарізав промерзле рожеве сало дрібними кубиками і їв прямо з ножа, приправляючи зубком часнику. Глянув на Івана повеселілими очима, помітив чимале садно на скроні:

— Хто це тобі засвітив?

Маркес відчайдушно махнув рукою /горілка вже підпалила кров:

— Попало трохи. На Комісії був... Як хочеш - розкажу.

Антін відчував, як приємне тепло розливалось по всьому тілу, душа потроху заспокоювалась. Тривога й сум, здавалося, задрімали на час. Тільки гуркіт двигуна дратував. Він перехилився через верстак, крикнув:

Виключи його к такій матері!

— Як то? - оторопів Іван.

— А заглуши. Посидимо, побалакаєм, тоді знов пустиш.

Маркес хоч і п'янів на очах, але на таке зухвальство не зважився. Ніяковіючи й побоюючись, щоб Сівер бува сам не поліз до двигуна, заперечливо похитав головою:

— Не можна - світ...

— Можна! - трахнув раптом кулаком Антін. - Все можна, як захочеш!

"Ого, очища!..

Такий і ГЕС потушить..."

Кожна зморшка тремтіла на Маркесовому обличчі, усміхалася, вибачалася:

— Ні ...

Невідомо, до чого б вони добалакались, коли б на станцію не забрів ще один відвідувач. Це був юнак, років двадцяти трьох.

Вітя. Старого Пасльона син, отудент. В окулярах, модному / хоч і не по сезону/ капелюсі і в коротенькому зеленому пальті з поясом, який чомусь був не застебнутий, як у всіх, а низько підв'язаний, від чого Вітя, незважаючи на всі свої модні обладунки, був дуже схожий на хурщика за саньми.

Навчався він у Києві, здається, в університеті і мало не щотижня наїжджав додому. В кишенях у Віті завжди повно було всіляких посвідчень від газет, і він цілими днями нишпорив по фермах, полях і конторах, засмучуючи до відчаю терплячих колгоспних керівників.

А вечорами ходив притихлим натомленим селом, задумливий і натхненний. Іноді зупинявся в мерехтливому колі ліхтаря на стовпі, швидко щось записував. І далі йшов. Бувало, заглядав і до клубу, але ніколи не йшов до гурту, а сидів десь осторонь, співчутливо поблискуючи окулярами, неприступний і далекий од людської суєти...

Маркес, тільки-но рипнули двері, схопив пляшку зі столу але Антін притримав його руку:

— Хай стоїть.

Вітя красиво підняв капелюха:

— Добрий вечір.

Маркес підхопився назустріч, жваво постукуючи дерев'яною ногою:

— Проходь, Вітя. А ми тут сидимо з Григоровичем... Як ото в пісні: сиділи, сиділи, поки й полягали...

— Як ви сказали? - дістав Вітя блокнота.

Іван з задоволенням повторив.

— Взагалі, дотепно, але пошлуvато.

Зняв окуляри, запотілі з морозу, заходився протирати.

— Уже не бачиш? - поцікавився Маркес, пригасивши іронічні іскорки в очах.

— З осені лікарі приписали.

— Да, наука... Вона, як їжак: з якого боку не зайди - одні голки.

Доторкнувся нігтем до блискучої дужки:

— Золоті?

— Так.

— Іш ти!..

Антін мовчки кутив, низько голову опустив.

— А дай я приміряю! Правда, в мене очі слабкі не од наук, — постукав нігтем по пляшці, — їсть, як сонце росу...

Але Вітя аж відсахнувся:

— Ні, ні! Мої вам не підійдуть!.. і відразу ж перевів розмову на інше. Підступив до

столу, вигукнув, аж надто бадьоро:

— О, тут у вас весело!

Антін вперше глянув на юнака, тінь перебігла обличчям.

А Вітя дістав з кишені невеличку пляшечку з яскравою етикеткою, поставив на стіл:

— Приніс обіцяне, дядьку Іване. Не забули?

— Оце сулія! – підкинув пляшечку на долоні Маркес. – Теж заграниця?

Вітя хотів пояснити, але глянув на Антона і змовчав. А Маркес повертів пляшечку і поставив:

— Красивий слоїк, да не про наше горло.

— А ви на градуси подивіться!

Розлили на трьох, випили. Напій і справді був, як огонь.

Навіть Антін відчув, що починає трохи п'яніти. А Маркес кріпко обійняв Вітю за плечі /Вітя встиг блиснути окулярами на Іванову куфайку/ і сказав довірливо:

— Я тут Григоровичу хотів розказати одну штуку – послухай і ти, може статтю напишеш.

І не чекаючи згоди почав розповідати, як він сьогодні на комісію їздив.

МАРКЕСОВА ОДІСЕЯ

Райсоцзабез на сьогодні терміново призначив перекомісію інвалідів. Надіслали повістку й Маркесові, хоча його вже кілька років нікуди не викликали, а сам він заяв не подавав. Знав, що ніхто йому групи не змінить.

Іван довго вертів у руках синенького папірця, висловлюючи різні здогади. При жінці навіть трохи побурчав, наче б обурювався викликом. А в душі – зрадив. Він і раніше / коли мода була викликати двічі на рік/ радів. І завжди чекав цього дня.

Інші, навпаки, кляли його на чім світ стоїть, бо і справді нічого, крім гіркоти не приносив цей невеселий парад інвалідів, як хтось влучно охрестив комісію. А Маркесові подобалось. Може тому, що це була чи не єдина можливість скинути свої замазучені лахи і хоч на день вирватись із чотирьох стін станції, щоб мати бодай краплину волі, де немає жінчиного всевидячого ока.

...Ще з вечора він почав ретельно готуватись. Довго полоскався на кухні, в ночвах, одягав чисту білу сорочку, зрізував нігті, і чистий і сам собі приємний, снував білою тінню по кімнаті, тихий і умиротворений. Викурював останню цигарку, присівши на порозі, і обережно, скраєчку, лягав у ліжко поруч з дружиною. В Інші дні, — передосвітом приходячи зі станції, — він напівшвидку ополіскував руки, випивав склянку молока і лягав на лежанці. Але сьогодні – ні. Сьогодні його Надя слухняно одсунулась, даючи йому місце, і навіть дозволила трохи побалуватись. Правду кажучи, Іван її побоювався. І небезпідставно. Надя була молодшою років на дванадцять, при силі, нівроку. І могла, коли б побажала, зав'язати мужа вузлом. Що й траплялось іноді, особливо, коли Іван приходив додому веселими ногами.

Била.

Спочатку він обурювався /поки молодшим був/, показував на велику, поруділу од

часу, фотографію в багетовій рамі на стіні. Фотографію молодого гвардійця при всіх регаліях, з неслухняним чубом, що вибивався з-під пілотки. Стидив. І переконував Надю, що не може вона, проста телятниця, бити героя війни. Але це не помагало. Навпаки, попадало ще більше. З роками Маркес перестав обурюватись...

Вранці прокинувся, коли ще й не сіріло. Неквапом одягнувся і знічев'я тупав по хаті й тупав, приязно поглядаючи на дружину і пропонуючи їй свої послуги: може дрів унести, чи води. Він би вже й пішов, але мусив чекати, коли Надя дасть на дорогу. У них раз і назавжди було обумовлено: люта вона, чи не люта, а десятку повинна дати. І к честі її треба сказати, вона ні разу не порушила умови. А інколи давала навіть трохи більше, щоб купив щось там, у районі.

Коли вийшов під двір, велике червоне сонце тільки-но піднімалося над рябими дахами /де сніг, налігнувши, уже зсунувся, а де ще лежав сірими латками/. За ніч підморозило. Коли Іван ненароком ступав на замерзлі калюжі, лід тільки по-ранковому весело й дзвінко розстріскувався під чобітьми /наче вітрове скло в машині/ і білів спідсподу ворсистими стрілами. Гостроголові посмітюхи уже стрибали на підтряхлій за ніч дорозі, безугаву виспівуючи:

Кидай сани,

Бери віз.

Кидай сани,

Бери віз!..

— Ще одну зиму обдурили! - сам собі голосно оказав Іван, жадібно вдихаючи прокуреними грудьми гострі запахи березневого ранку.

Оглянувся на домівку, полегшено зітхнув.

Розпрямив плечі.

Подумав - і підкотив угору вуха на шапці.

Рожеві волохаті дими мажорно сурмили небу.

Невеличка зелена халабуда, блякла за довгу зиму і похилена набік, стояла навпроти крамниці. В ній уже сиділо кілька жінок, хто з чим. Чекали автобуса. Маркес і собі зайшов, знічев'я ще раз оглянув малюнки і написи на неструганих дошках, хоча й знав їх усі напам'ять.

Крамниця вже відкрилась. Іван хвилини з десять тримався.

Але автобуса все не було, а рука сама так люто тримала десятку в кишені, що він зрештою здався і... пішов до крамниці.

"Стакан червоного - й квит.

Це вважай, що й нічого..."

Село прокинулось.

Бігли діти до школи, весело трошили срібне мереживо тонкого весняного льоду. Жінки несли молоко на молочарню, закутавши сулії, мов немовлят, білими намітками. Хтось красиво лаявся на бригаді, високий сильний голос гримів над вулицями, ніби з репродуктора.

Починався новий день.

*

— Не розумію я вас, дядьку Іване, — перебив розповідь Вітя, на хвилину одсунувши блокнота. — Навіщо ж пити з ранку? Ну, коли б горе якесь... Не розумію.

Маркес м'яко подивився на хлопця трохи вже затуманеними очима:

— Не треба тобі, щоб і розумів... Це діло тонке. — І якось по-дитячому зітхнув, наче схлипнув.

Антін вперше підвів голову, пильно подивився на Маркеса.

І в очах йому ледь зажеврили вологі іскри. І губи дрогнули.

*

Автобуса не було.

А сонце вже підбилося.

Починало з дахів капати.

Жінки з тривогою гомоніли, що автобуса й зовсім не буде.

Трохи осторонь, під осоками, борюкалась молодь. Штовхали одне одного, сміялися, підбивали на льоду. Одягнуті благенько, вже по-весняному. Дівчата в куцях спідничках, а хто і в розкльощених штанах/студенти з Майнівського технікуму./

Жінки лузали насіння, поглядали на молодь, байдуже, /щоб хоч про щось говорити/ перекидалися словом.

— Проклятуща мода! Не розбереш, де дівчина, де хлопець.

— Кому треба — той розбере, драстуйте! — підійшов до жінок повеселілий Маркес. — Мода тепер проста. Бач спіднички: і видно і не соромно. Як занавіски!

— А щоб ти запався! — зареготали.

— Знайшов занавіски! — сміялися жінки. І Маркес сміявся.

"Що з них узять — народ..."

— Їде!

Справді десь недалеко гула машина.

Жінки захвилювались.

— Не стане!

— Що ми — не люде!

— Він уже з Басані повен...

З-за рогу вискочив не автобус, якого всі чекали, а зелений прудкий "газик". Жінки розчаровано повернули до халабуди.

— На цьому далеко не заїдеш.

— Іване, а поспробуй ти — інвалід, як не як. І механік...

— На лобі в нього написано, що механік.

Але Маркес, бадьоро постукуючи дерев'янкою, впевнено вийшов на шлях і підняв руку. Обернувся, моргнув жінкам:

— Пока, бабоньки!

"Газик" пролетів, тільки обляпав Івана з ніг до голови. Він так і стояв на шляху з високо піднятою рукою, маленький, сірий. Безпорадно метеляла мокра холоша на дерев'янці. Текла брудна вода з одержі.

Жінки злорадно засміялися.

— Під'їхав, механік?

— Іди тепер до Наді, сушитися.

— Вона висушить!..

Попало і "газику".

— Пролетів і голови не підняв!..

— Тебе не бачив.

— Свині голови не піднімають.

— А сам же поїхав, паразітюга!..

Погомоніли ще трохи, та й розійшлись.

Не вперше.

Молодь вирушила пішки /автобус теж не зупинився/. Маркес теж пішов услід. Треба. Комісія - не базар. Та й додому вертати не хотілось. В районі зустріне своїх однополчан, вип'ють по чарці після комісії, згадають...

Обережно проламав лід на канаві, сполоснув руки, умився.

Викрутив мокру холошу. Рушив помалу, махаючи вбік дерев'яною ногою.

"Воно аби не нога, йти даже веселій... Тепло. Дорога, хоч боком котись... Сонце в спину гріє... Весна..."

Коли за село вийшов, голова замакітрилась: такі запахи в степу, такі згуки! Сніг тане, по канавах дзюркотить. Земля парує і в хисткому мареві все округ наливається березневим дзвоном, і тремтить, і пливе, пливе кудись, немов піднімаючись угору. Де рілля вже чорніє, протряхаючи, а де ще клопоть снігу...

— Їде весна на рябому коні! - вигукнув Маркес від переповненого серця.

Скинув шапку, постояв, відпочиваючи душею.

Стрижена голова парувала.

За Озерянами /до району лишилось кілометрів сім/ Маркес почув гуркіт машини. Обернувся: шляхом мчала "Волга", двома райдугами широко розбризкувала весняну воду. Він і зупиняць не став, тільки одступив убік, аби ще раз не заляпала.

"Тоді й до Бобровиці не висохну..."

А "Волга" сама зупинилась. Водій причинив дверцята, висунувся і запрошуюче помахав рукою. Іван не дуже впевнено пішов до машини.

— Драстуйте, — зупинився в колії.

— Сідайте, дядьку, добрий день.

Почовгав чоботом, незграбно поліз у кабінку.

— Припікає? - кивнув водій на шапку, яку Маркес і досі тримав у руці. - Дайте я, — перехилився, причинив дверцята.

Поїхали.

Маркес сидів прямий, наструнчений, боявся чогось торкнутися, і було йому гірше, ніж би він ішов.

— Та ви сідайте вільніше, — помітив його стан водій. Простягнув сигарети.

— Курить.

Іван подовбав неслухняними пальцями, не зумів витягти сигарету з пачки, зовсім зніжковів і махнув рукою:

— Краще босому ходить.

Водій засміявся:

— Чому босому?

Посміхнувся й Маркес, але пояснювати не став. Він уже встиг окинути поглядом машину і сидів тепер, ще більше наструнчений і здивований. Людина, з усього видно, їхала здалеку. Машина захаращена чим ти хоч: червона зім'ята ковдра, рушниця, пляшки, фарби, картон, папір, хутро якогось звіра. Та й сам водій не був схожий на когось з місцевого начальства, з яким Іван, хоча й не їздив, але знати знав. З виду молодий ще, років тридцяти. А голова вже сивіє. Обличчя, мов і зимою засмагле. Курить безупину. В чорному грубому світері. Крупні руки на кермі, сухі, міцні.

Іван помітив, що водій давно вже не сміявся, а пильно дивився на нього, лише зрідка позираючи на шлях. Стрілися поглядами. І розійшлися, немов засоромились.

Але дорога є дорога.

Розбалакались.

Водія розпитував Івана про домівку, про роботу, цікавився, куди йде. Уважно розпитував. Враз обірвав на півслові. Задумався. Мов провалився. Ні з того ні з сього пісню почав. Давню.

Голос глухуватий.

— Грай же кобзар на бандурі,

Сумно так сидіти...

Повернув голову, спитав:

— Знаєте цю пісню?

— А чого ж.

— То помагайте.

Але не дочекався поки Маркес наважиться підтягти, затрулялякав, забубонів щось сучасне.

"Інтересний чоловік,

Як дитя..."

І сучасну кинув. Несподівано поклав руку йому на плече, знов у вічі подивився:

— Живемо, дядьку Іване?..

Маркес не дуже второпав, к чому тії слова, хіба що в голосі прохопилася туга. Щоб не сидіти мовчки, й собі озвався:

— В Київ їдете?

— А чому в Київ?

— А куди ж? Всі в Київ їдуть.

— Ви ж не їдете?

— Їхало не пускає.

— Гроші?

— Годя. З моїми годами вже далеко не заїдеш. Помовчали .

— І я нікуди не їду, Іване Марковичу.

— Ну, деś же ви робите?

— Не роблю. Катаюсь...

— А на які ж м'ятні?

Засміялися обидва.

Несподівано і щиро.

Подивилися один на одного й знову засміялися.

— Слівця у вас!

— Безполезні...

— Я б не сказав. А м'ятних, як ви кажете, ще трохи є. Я чимало працював, — кивнув головою на заднє сидіння, на рулони паперу, фарби.

Зігнав посмішку з лиця. Закінчив несподівано серйозно, з якоюсь байдужою покорю в голосі:

— Нікому це не потрібне...

— Не беруть?

— Не в тому суть.

— Ну да, звісне діло...

*

Антін давно вже підвів голову, уважно слухав Маркесову розповідь. Вітя іронічно посміхався. Скориставшись паузою /Іван прикурював/, втрутився:

— Тепер це модно: утікати від світу – інтелектуальна анемія...

— Помовч! – гримнув Антін. І немов вибачаючись за різке слово, додав м'якше:

— Потім роз'ясниш.

*

Водій раптом так несподівано загальмував машину, що Маркес дістав лобом вітрового скла.

— Ого!

— Вибачте.

Зупинились навпроти баюри. Баюра глибока, літом з неї пісок беруть. А тепер – налита каламутною пінявою водою. Тече з поля, тече з шляху. Плавають у воді бруднуваті уламки криги, плаває солома і торішне листя. Над баюрою, мов на високому березі, стоїть верба, розполоскала коріння до самої води. Торік грім її розбив, обпалив, окорив. Так і стоїть, розчахнута до самого низу. Чорна. Тільки одна жива гілка залишилась, та й вона повисла, як перебита рука. Обвалилась піщана брила з-під верби, важко бухнула у воду. Погнало бульбашки з дна. Коріння пружно випросталось і захиталось над водою.

Водій вийшов з машини, довго дивився на вербу, на баюру, на паруючий степ. Спитав не обертаючись :

— Ви дуже поспішаєте?

— Комісія...

— Шкода.

Ще раз подивився на вербу.

Зітхнув.

Знехотя вернувся до машини.

— А ви малювать хотіли? - догадався Іван. - Так малюйте!

Зніяковів. Завовтузився. Незграбно виліз із машини.

— Чого ви ради мене будете... Встигнемо з козами на торг.

— А вам не попаде? - повеселів водій.

Не чекаючи відповіді, кинувся до машини, вхопив усе своє приладдя і побіг до баюри, підстрибуючи, як хлопчик. З розгону, на розбираючи, сів на снігу. Прилаштував на колінах аркуш картону, вмочив щіточку прямо в струмок під ногами і замислився над фарбами.

Малював енергійно, впевнено. Спочатку Іван нічого не міг розібрати: миготіли перед очима лише вогкі яскраві плями, не схожі ні нащо.

"Не дарма в тебе й не беруть, голубчику..."

— Іване Марковичу! - гукнув художник, не підводячи голови. — Не в службу а в дружбу, захопіть будь ласка, сигарети в машині. Вони там, на сидінні.

Іван не стояв над душею. (Не любив і сам, коли хтось сопе за плечима під час роботи). Обійшов баюру, нагрів жменю сухого снігу, помив чобіт у калюжі. Пройшов у поле, поспитав ногою ріллю. Нога не провалювалась - земля відтала тільки зверху, пальців на два.

Коли знову підійшов і глянув на аркуш, яскраві плями неначе пригасли, не кричали вже і не різали ока. Темним силуетом проступав розчахнутий вербовий стовбур, сліпуче виблискувала вода проти сонця і рудими патьоками стікало з піщаного берега покручене коріння. Невеличка акварель дихала такою свіжістю, сонцем і березнем, що стискала душу хтозна й чим - ні пояснити, ні відійти.

Маркес дивився тепер на художника з дитячим захопленням і неприхованим подивом. І вірив і не вірив. На аркуш уже не дивився, а дивився на руки, на лице, що було не таке вже й молоде, коли уважніше до нього придивитися. Стомлене. Під оком жилка тремтить і смикається. Захотілося сказати якісь такі слова, щоб на душі в нього повеселіло. Але нічого не придумав путнього і засмутився.

Художник ретельно вимив щіточку, поклав на коробку з фарбами. З насолодою закупив, випростуючи заціпенілі ноги.

— А взагалі жити можна, дядьку Іване.

— А чого ж не можна... можна, раз живемо .

— Можна, — задумливо повторив художник.

І замовк уже до самої Бобровиці. Зупинив машину проти лікарні.

— Приїхали, — заметушився Маркес.

Простягнув ще раз зім'ятого карбованця :

— Може б все-таки узяли... на пиво...

— Сховайте.

— Ну, як знаєте. Спасибі вам.

Художник перехилився, дістав з заднього сидіння пляшку:

— Давайте краще вип'ємо з вами, на прощання. На жаль, нічого кращого не можу запропонувати. Хоча й мусив би... Прекрасна і чиста душа в вас. І глибока... Я бачив, як ви на акварель дивилися... Це вам щире спасибі, дядьку Іване, — схвилюваний художник простягнув склянку. Але випити Маркес навідріз відмовився:

— Другим разом з дорогою б душею, а сьогодні - ні. Боюсь.

— Так строго?

— Як на суді.

— Що ж, вам видніше.

Ще раз кріпко потиснули руки і пішов Маркес. Але на п'ятому кроці завагався, вернувся. І чи не вперше прямо й щиро подивився у вічі художникові. І сказав глухо, ніби соромився своєї грубуватої ласки:

— Не беріть усього до серця... Бо здурієте. А за привітне слово - спасибі ще раз. Одвикли ми од таких слів... Одучили...

Пішов уже не обертаючись.

Вимахувала вбік дерев'янка, мелькаючи порожньою холошею.

Підстрибувала довга тінь, мов бігла за Маркесом.

Інваліди юрмились біля лікарні, грілися на весняному сонці, очікували своєї черги. Попід парканом стояли "Запорожці", коляски, сани.

"А до чорта нас... Поки дома сидимо, наче й війни не було..."

Першим до хрусту руку Маркесові потиснув Федір Бодня з Пісок. Постарів Бодня, лице ніби ще всохло, поглибшали зморшки. А шапка все одно набакир і чуб з-під шапки їжаком, як і двадцять років тому. Горбоносий, злий, очі наскрізь пропікають.

"Ногу" дома відчепив, приїхав на милицях. Його навіть тут побоювались. Колишній розвідник він і тепер міг кому завгодно в'язи скрутити, не так може силою, як люттю й відчайдушністю. Всі й досі ще пам'ятали, як він років п'ять тому влаштував розгром у виконкомі. Після комісії достоявся на шляху до смерку - жодна машина не взяла. Тоді Федір пішов у виконком, знайшов шофера самого голови і попросив відвезти додому.

— А ти що за гусь? - зареготав шофер, до краю здивований таким наївним нерозумінням вічних категорій чину і звання.

Федір пояснив шоферові милицею, а потім підняв його з землі, поставив на ноги і сказав:

— Відвези, бо вб'ю!..

Що й було виконано без балачок. Правда, наступного дня Федора чуть світ залигали. Але, — на подив усіх шоферів, — увечері випустили. Голова виконкому сам приходив до міліції, з годину говорив з Федором, сміявся, а потім відвіз у Піски...

— Здоров, Маркес! - Федір так трусонув Іванову руку, що тому шапка насунулась на очі. - Що, й досі Надя б'є?!

Лице Маркесове засвітилось, заграло всіма зморшками. На душі стало спокійно й весело, неначе знову / як бувало після поранень/ вернувся в рідний полк. І нога ніби при ньому, і в хлопців усе на місці: ні милиць, ні сивих чубів. І про Надю спорить не

став, піддакнув.

— Правильно робить! - гримів Федір на весь двір. - Тебе й треба бить! Ти печериця, а не солдат !

Їх ураз оточили цілим кагалом.

— По чому там бить, він же як турецький барабан !

— На скажи, він хоч і дохлий, а жилавий ...

— Хха-ха-ха!!

Маркес стояв посеред гурту. Всміхався. А очі блищали сльозою. Якщо й любив ще когось в цьому заплутаному світі, то оцих сивих солдат, які знали, що таке війна і що таке

справжнє товариство.

До них підійшов і Микола Паривон, колишній балтієць.

Був Микола високий, і як не сутулився, а все одно стирчав над усіма. Зубоскалити не любив, був людиною нервовою, швидко запалювався, доскіпуючись у кожному ділі глузду. Він і зараз безупину переходив од одної групи до іншої і ставив усім одне й те ж запитання, сердито гупаючи протезом об мерзлу землю:

— Як думаєте, визначить комісія мені сьогодні "Запорожця", чи не визначить?

— Ні, — серйозно, без тіні усмішки чи іронії відповідав йому Степан Кадук, круглий червонощокий здоровань, веселий і непосидючий, про якого всі говорили, що не розбереш, де в Степана перед, а де зад.

— Ні, — повторив Степан спокійнісінько, довірливо дивлячись у вічі морякові, — не визначать.

— А ти почім знаєш? - підскачив Микола, ладний ухопити Кадука за комір:

— Бо він тобі не підходить. Глянь на себе - хто ти є? Кінь! Тільки захарчований і поставлений дубела. На задні ноги. Тебе вчетверо треба скласти, щоб у машину запхнуть.

— Дурак ти! Мордатий!

Округ засміялися.

— А ти не пирскай, — спокійно продовжував Степан під веселий регіт.

— Чув, "Фіат" уже пішов? Так в ньому буде спеціальний скляний ковпак для таких дурнів, як ти. Над кабіною, роздвижний. Підрегулював по висоті - і газуй. Срака в машині, а голова на воздусі!..

До соцзабезу викликали сьогодні лише "безногих". Проводилася комісія, щоб встановити, кому /згідно інструкції/ в першу чергу надати право на безкоштовне одержання спецмашини.

...Підійшла, нарешті, й Маркесова черга. Він нашвидку роздягнувся, кинув куфайку на стілець, якось відразу ще понищав, знітився. Обережно прочинив двері:

— Можна?..

— Заходь, герой! - гукнув один з лікарів, що курили біля вікна. - Ну як, нога не виросла?

— Та от, жду... мо' на весну бруньки пустить, — поляскав Іван по дерев'янці, силою

намагаючись і собі попасти в тон жарту.

— Скидай штани.

Лікарів було троє. Двох Маркес знав давно. Той, що вітався – хірург. Головатий, лисий, лице щодня червоне. Завжди кричить. І на операціях кричить. Але не вредний чоловік, війну пройшов. Той що біля столика, завжди пише. На хворого не дивиться. Хіба хірург покличе, то підійде, тикне холодним пальцем, куди накажуть, і знов пише. І кожному намагається занизити групу. Ненависна людина. А третього бачив уперше. Молодий, чорнявий, в окулярах. Ходить і хруськає пальцями. Мовчить. Подивився у вікно і знов хруськає.

Іван відчепив дерев'янку, підтягуючись на руках, доплигав до столу. Медалі дзвеніли в такт його плиганню.

Хірург обернувся:

— Усі регалії начіпляв!? Думаєш, нога не допоможе, геройство виручить ?

— Та ні... – зніжковів Маркес. – Це нас до школярів якось водили, заставили пригвинтити...

— Ну-ну, — зніжковів старий хірург.

Підкликав молодого лікаря:

— Починайте.

Лікар ретельно й довго обмацував і міряв Іванову кульшу.

Тихо доповів результати. Лікарі презирнулися. Перебігла тінь обличчям хірурга. Сестра відійшла до вікна.

— Ну що ж, герой, неприємна це штука відмовляти, але доведеться тобі поки що пішком ходити. Більше ходив, потерпиш... Запишемо на третю чергу. Кульша в тебе довша, чим треба по інструкції...

Маркес мовчки вислухав. Голий, маленький, сухий, як тараня. Кульша ледь помітно тремтіла і смикалась убік – нерви.

Хірург виразно подивився на колегу за столом, той підняв голову од паперів, розтлумачив:

— Для одержання права на льготну спецмашину кульша не повинна перевищувати семи сантиметрів, рахуючи від тазобедреного суглоба. У вас, товарищу... / глянув у список/... вона довша зазначеного мінімуму. У мене все, Федоре Олексійовичу.

*

Вітя старанно все записував, прилаштувавши на коліні красивого блокнотика. Близоручо мружив очі, низько схилявся, лишав на полях опасисті знаки оклику, енергійно підкреслював написане. З того, як часто замислювався, тер лоба і бурмотів, видно було, що він перебував уже в полоні не Іванової розповіді, а власної творчості. Вертілися в голові соковиті олівця, майнув навіть яскравий заголовок. Поступово зміст Маркесових слів заволокався туманом, пригасав.

Антін втупився в чорні брудні шиби, сидів як кам'яний.

В руках вертів порожню гранчасту склянку. Пальці помітно дрижали. Слухав. Разів зо два блиснув очима на Вітін блокнотик, але стримався. Тільки голову нижче хилив.

*

Маркес стояв перед хірургом, як школяр. Тіло стало вже аж синє проти вікна. Руки висіли, мов цівки. Одні кулаки, бурі од вітру й роботи, важко тягнули додолу. Хірург теж мовчки топтався на місці і дивився куди попало, аби не стрітися з Івановими очима. Почував він себе паскудно. А Маркес усе ловив його погляд. /В ці хвилини, уже отут, в кабінеті, відчувши можливість мати власну машину, він раптом, мов у яскравому сні, побачив себе за кермом, як той... художник. І це геть запаморочило голову; він готовий був землю їсти в цю мить, аби досягти мети, яка годину тому ще й не марила.

Таке життя/.

— Ну, одягайся, герой. Посинів, як гусак.

Маркес винувато посміхнувся шорсткими потрісканими губами:

— Я зараз...

Підступив до хірурга, торкнув за рукав:

— Можна вас спитать?..

Хірург нервово запалив цигарку, але відповів м'яко:

— Що ж питать, Іване, я не Бог.

— Та я нічого... Проти закону на попреш. Мало одбив німець, не вгадав...

Завагався.

— Я хотів сказать... у мене ще одна фальш є. Може вона переважить ?

— Яка там ще фальш?

— Тоже з війни.

— Чому ж ти двадцять п'ять років про неї мовчав?

Іван зам'явся, навіть лице йому плямами пішло:

— Стидився.

— Стидився?! - хірург розкотисто зареготав.

— Ну да... Офіцер я був, гвардієць... А тут така кумедія...

Хірург з цікавістю подивився на знічену фігурку, замислено почухав губу. Знову посміхнувся:

— Ну що ж, показуй свою кумедію.

— Я січас.

Іван метнувся до одежі, але видно згадав, що цигарки залишились у куфайці, обернувся до хірурга:

— Можна вашу сигаретку?

Лікарі здивовано презирнулися.

А він старанно затягнувся. Раз. І вдруге. Всі уважно слідкували за кожним його рухом. Маркес затягнувся втретє. Мов перед пірнанням, міцно затиснув долонею рота і носа, і, присідаючи, натужився, аж жили на лобі нап'ялись, як смуги од батога. І сталося диво: з Іванового вуха... завалував дим. Спочатку курів ледь помітною сизою цівочкою, потім пішов густіше і нарешті, почав випухкувати красивими синіми кільцями.

Видовище було до того несподіваним, що лікарі в першу мить остовпіли, не в силах

відвести очей від вуха. А наступної миті – зареготали. Вони й відчували, що гріх сміятися з чужої біди, але вдіяти з собою нічого не годні були. Надто вже комічною була Маркесова фігурка посеред кабінету на одній нозі і зі схиленою набік голівкою, над якою хисткими німбами плавали кільця тютюнового диму.

Першим опам'ятався хірург.

— Це що за фокуси?! – спитав суворо.

Колега за столом марно боровся з ікавкою.

Маркес не став нічого пояснювати, а задрав голову, показуючи хірургові заросле ріденською щетиною підборіддя. Ні якого фокуса не було: осколок пробив підборіддя, розтрощив щелепу і вилетів аж поза вухом. Все там звичайно порушилось, так що тепер не тільки дим можна було пускати, а й воду пити.

Хірург нашвидку оглянув і сказав як тільки міг лагідно:

— Наївний ти мій чоловіче. Твоя фальш лише ускладнює справу.

Маркес дрогнув:

— Так, що, одягатись?..

А сам стоїть і дивиться на хірурга дитячими очима.

Сестра затулила обличчя руками, вискочила з кабінету.

А колега ікав за столом.

Хлопці все бачили через прочинені двері. І не встиг іван за собою їх прочинити, як знявся такий шарварок, що в нього все перед очима затанцювало.

— Ну, Маркес!

— М'ясник-фокусник! Дай Наді духопелу і їдь у цирк!

Хтось тикав йому цигарку в руки.

Хтось уже й сам пробував вухом дим пускати.

Раптом сміх і кагал ніби одрізало. Федір Бодня, суворий і мовчазний, розштовхав гурт, прихилив милиці до стіни і в усієї руки вдарив Івана. Аж сам хитнувся, насилу на ногах утримався. Ухопив милиці і важко пішов по коридору. Маркес упав навznak. Шапка відлетіла аж до дверей.

Тихо зробилося.

Тільки Федорові милиці поскрипували, затихаючи...

*

Рівно гув двигун.

Повільно оберталося відро на дротині: то в один бік, то в інший.

Підстрибувала порожня пляшка на верстаку.

Антін так і сидів, затиснув склянку між коліними обома руками, схожий /в м'яких переливах світла і тіней/ на купу грубого каміння. Навіть Вітя закрив свого блокнота й сидів тихенько /було йому трохи ніяково, що не втримався – засміявся, коли Іван про вуха розказав. Антін помітив/.

"Ну й плювати, .. Філозоф..."

Тільки Маркес, закінчивши свою розповідь, сидів і дивився на обох ясними очима. Лампочка на лохматому од павутиння шнурі освітлювала його ззаду, відстобурчені вуха

рожево світилися й видавалися м'якими.

А двигун рівно гув.

Немов повторював:

Моє діло густе,

Моє діло густе,

Моє діло...

І в монотонності гудіння дедалі яскравіше й виразніше вчувалися якісь ще слова і голоси; вони повторювалися й повторювалися, шаленіючи в ритмі і поступово розколюючи голови.

Вітя підвівся першим. Пройшов туди-сюди, обережно переступаючи руді мазутні патьоки, і зупинився перед Маркесом.

Розвів руками:

— Коментарі, як кажуть у таких випадках, зайві.

Ніхто йому нічого не відповів.

Вітя походив ще.

— Але... Ви тільки пробачте мені, Іване Марковичу, за... ну, за безтактність, чи що /знов красиво руками розвів: професія є професія/. Скажіть відверто, ви...

— Не віряться?

Маркес підняв на хлопця усміхнені очі в дрібних променях зморшок, схилив голову на плече /ліве вухо відразу погасло, а праве засвітилося ще яскравіше – кожна жилка темносиніла/ .

— Ви мене зрозумійте, я ...

Маркес похилив голову на праве плече:

— Чого там, не стидись, мені тепер байдуже. Раз уже перед гвардійцями оплошав...

Посміхаючись, поліз у кишеню за цигарками. Запалив. Але затягнутись не встиг. З-за верстака піднявся Антін /горбата чорна тінь накрила обох/. Вибив у Маркеса цигарку з рук, підступив до юнака:

— Іди.

Вітя з несподіванки відступив крок, але зумів опанувати себе, звів усе на жарт:

— Що сталося, Антоне Семеновичу? – кивнув на пляшки. – Подіяло?

Глянув і змовк – Антона тіпало всього:

— Вон!!!

Повторювати не довелося. Не наважуючись більше жартувати, Вітя вилетів за двері. За ним кумедно пострибав спантеличений Маркес, розмахуючи руками:

— Вітя! Брилик забув! Постой...

Вернувся.

Сказав м'яко, щоб не обидити Антона:

— Нащо ти його витуриш? Забіжить тепер здря... Хай би писав – кожен по-своєму з ума сходить... На Віті не треба зло зганяць. Зганяй уже на мені... Або ще на кому...

Антін стояв з білими губами.

Маркес, тихо балакаючи, обійшов його кілька разів і зупинився, не знаючи чим

зарадити. Єдине, що міг – вилив у кружку залишки горілки, підніс. Антін не взяв. Відсторонив його руку. І самого відсторонив. Грубо. Круто голову нагнув – пішов зі станції.

Маркес догнав його уже на дорозі :

— Постой, Антоне, не годиться так...

Забіг наперед.

Сівер зупинився.

— Я знаю, ти мене презираєш... За те що... на комісії. Не видержав... дим вухом почав пускати. Що ж...

— Не тебе, — глухо вимовив Антін.

— Не кажи, я бачу... Тільки ти не презирай так зразу... Ти подумай – хіба один Маркес? А всі? Не пускають? Да не мене — великі. А пускають обома ушима перед більшими. Тільки може не так, як Маркес, а хитріше, дак то така хитрість, що коли розібратись, то виходить один х... Або ще гірше. Такий світ зараз – всі дим пускають. Інакше не проживеш...

— Не всі! – з болем вигукнув раптом Антін, наче б і себе переконував.

Маркес притих.

— Може і не всі... А... все одно всі.

Підступив зовсім близько, поклав руку на плече:

— Не бери до серця, Григоровичу... І прости Івана, Бог з ним, з усім! Я тобі не пара, звісне діло. Ти ще живий, а Маркес...

Закінчив уже крізь сльози:

— Житні жаль!.. Жаль от життя... Я ж танки водив. – У саме пекло...

І похилився головою на груди, уже не криючись. Антін обхопив його своїми руками, притиснув до грудей – маленького, сухого – і гладив стрижену голову, а затуманеними очима дивився прямо перед собою. І нічого в світі не бачив. Голова Іванова поступово заспокоювалась, перестала здригатись. Тільки од вогкого Іванового дихання ямку під грудьми пекло.

Так і стояли вони на трьох ногах.

Середночі.

ЧАМРО

Березнева ніч над селом.

Тихо.

Сплять нагойдані за день вітрами дерева.

Сплять чорні димарі, важко дихають у сні прокуреними грудьми.

Сплять вулиці, мов ведмежі шкури, розкинувши лапи в провулки.

Жінки сплять.

/Одні спокійно, ясным лицем до білої стелі, розтуливши вологі усміхнені уста – чоловік озвався словом за вечерею і обійняв міцно на сон грядущий.

Інші – ниць, до крику затиснувши чорними руками наліглі подушки/.

Сплять чоловіки, як повалений ліс.

Діти сплять.

І все живе.

Чорне і біле.

Березнева ніч над селом.

Високо.

Березневі ночі завжди високі. Високі й прозорі, аж до тихого звону, мов порожні церкви. Коли б отакої ночі – ставши посеред села – на всі груди огогокнути, луна б пішла вгору широко і легко, облетіла Землю і наступного березня знову вернулася в Щаснівку, не розгубивши ні сили, ні чар.

І терпкі березневі ночі. Зачерпнеш холодного темносинього воздуха, потреш у долонях – долоні аж заскриплять і до самого ранку пахнутимуть смородиною.

І хочеться – ах, як хочеться! – пролетіти через березневу ніч на дикому коні, та так столочити підмерзлі дороги, щоб скалки льоду сипались униз до самого екватора, несучи у далекі краї незбагненність слов'янської душі.

Березнева ніч над селом.

Щемить.

Антін уже далеченько відійшов од станції і зупинився біля чийогось двору. Ще й досі тепла волога містинка під грудьми од Маркесового дихання. Навпроти в хліві видно лягла корова і так могутньо видихнула повітря, що стріха на хліві піднялась.

ПЕРШИЙ МОНОЛОГ АНТОНІВ

... Отак би й стояв до самого ранку, тримаючи голову в руках...

Не думав....

Не йшов....

...Слухав би, як корова дише...

І як сам дишу ...

Важче, ніж корова...

І ще много слів – великих і малих, важких і легких, як пір'я – мовчки згорати в червоній його голові.

Згорали на вугіль.

Поліз у кишеню за цигарками. Брязнуло щось додолу, коли діставав сірники.

"Ключ?.."

Засвітив сірника, присів. Ключ лежав на тонкому прозорому льоду. Мимоволі задивився, як під льодом, звиваючись і оминаючи камінці, тріпотів /повільно перемерзаючи/ тонісінький струмок.

"Теж не спить...

Живе ..."

Пішов у ніч.

Біля крамниці ще хтось бубонів. Антін не став підходити /не хотілося зараз нікого бачити... з такою душею/. Але оддалік прислухався – говорило двоє. Діда-сторожа відразу впізнав: у діда голос був, як у баби: високий, деручкий і через кожні троє слів захлинався кашлем. А інший – соковитий, густий – коли починав рокотати низькою

рівною октавою, дідові слова усі потопали, тільки іноді сплескуючи пронизливим фальцетом.

Впізнав Нестера. По тому, як голоси їхні, то спалахували, то пропадали, видно було, що дід з Нестером сперечалися вже давно.

Прислухався.

/Нестер сердито грюкнув рушницею об мерзлу землю:

— Берете?!

Дід: Іди собі спать. /Кхи-и.../. Не в'язни. Що воно за мода пішла – не спать ночами. Як коти.

Нестер: Ви мені котами баки не забивайте – берете, чи не берете?

Дід: Не треба мені, в мене.../ак-хи-хи... тьху, щоб тебе розірвало!/ В мене своя, ось. /Поляскав рукавицею по рушниці/.

Нестер: Так вона ж назад стріляє!

Дід: А мені байдуже, — я не стріляю.

Нестер: /Знову грюкнув, аж ліхтар задзвенів/. Так нах.. ж ви її тягаєте?!

Дід: Не лайся, бугай. /Кхи-хи-и.../ Полагається мені. Для страху .

Нестер: Який же дурак вас злякається?!

Дід: Кому треба, той злякається. Розумні постали, сукині сини. / Ак-кху-у .../ Сталіна на вас нема.

Нестер /засміявся/: Да, Сталіна нам не хватає – ослабили гайки, це точно!../

І вмовкли.

Дід утомився.

А Нестер склав руки на рушничних стволах, обіперся на них підборіддям і дивився на старого знизу вгору.

— Кашляйте, кашляйте, я підожду. Дід і справді надовго захлинувся кашлем. Але таки спромігся видихнути через силу:

— І ждуть нема чого.

Нестер промовчав.

Потім сказав, мов спитав тихо, роздумливо:

— А може й справді...

Відійшов од старого, подивився на стовп /красивий, з могутньо розставленими ногами, в блідорожевому розгойданому колі світла/. Легеньким рухом кинув до плеча рушницю, націлився на ліхтар.

— Куди ти цілиш, босяцюго?!

Нестер не відповів, клацнув курками і опустив рушницю.

Повагався, потім широко розмахнувся, хакнув, як дрова рубати і вдарив рушницею об стовп. Розбив на тріски /зігнуті стволи лишились в руці/. Стовп теж не витримав – упав навznak. Брязкаючи покотився ліхтар під ганок, Запахло гасом.

Дід хвилин три повітря ротом хапав, ах поки крик із нього не вистрілів:

— Щ-що ти накоїв, об землю б тебе било!! Чим же я тепер – очима світитиму?!

Нестер шпурнув зігнуті стволи через магазин. І зареготав. Могутньо, дико,

моторошно: так тільки Нестер вмів реготати серед усіх щаснівлян. Сміх його клекотів, лопався над голою, тріщав, наче у Нестера в горлі хтось каміння колов.

— Гха-ха-ха!..

— Ох-хо-го-го!!.

— Ах-хах-хах-хах-хах-ха-а-х!!!

Сміх ударив у груди Антонові, в крамницю, у сині потушені вікна, вулиці, дерева – і покотився горбатими хвилями аж за село,

Далі,

Далеко,

Не затухаючи, а лише набираючи розгону й снаги і вщент руйнуючи темносиню симфонію проклятої березневої ночі.

Славно сміявся старий бондар!

Над потрощеною рушницею, дідом, Антоном, Маркесом, над поваленим стовпом і потушеними вікнами...

І стільки ще незайманої сили ревло в грудях, що ніч присіла з переляку – і очі заплющила.

Антін йшов і йшов, не дуже пам'ятаючи, де він іде і майже нічого не думаючи. Голова горіла. Серце розходилося: скімлило, пекло і нило уже безугаву, іноді стискалося спазмами й давало перебої, і тоді на кілька секунд паморочився світ, розцвітаючи яскравими квітками. Раз у раз зблискували уривки якихось думок, мов догоряюче полум'я над багаттям у полі. Уночі. Іноді Антін байдуже ловив ті уривки. І забував, кроку не ступивши.

Знову налягла тривога на душу. Чи лють. Чи туга. Кров від того ще важче шугала у скроні. Неначе од чаду.

"Скільки дроти відгули всяких розмов...

Стовпи, як камертони..."

Блиснуло яскраво і зникло в холодному просторі. Щоб ніколи – поки й земля жива – не прилетіти більше Антонові.

"Як усього багато пропадає, вдруге не прилітаючи..."

Пішов, пішов, пішов угору червоний довгий поїзд і раптом переламався надвоє, спалахнув яскраво-білим вибухом .

Ольжині очі, великі й укірливі, як на іконах, наблизились до його очей, війнуло холодом.

Вітер промчав по соші.

Хвіртку комусь зачинив – ллясь!

Назад вернувся – одчинив.

"А хтось у світі, такий як і я, другий, теж ходить середночі ...

Чи немає такого? Ні, ходить...

Є...

Буває, я відчуваю його душу...

Тільки далеко-далеко..."

Пропало. . .

...Зупинився напроти масивного кам'яного будинку, що височів прямо перед сошею, великий, холодний і потушений, наче порожній океанській корабель на рейді. Дерев не було - ніхто я не посадив. Нові, нефарбовані ворота, щільний — шалівка в шалівку - паркан на одне крило од воріт. Замість другого - сякі такі стовпці і м'який алюмінієвий дріт.

Антін довго дивився на потушений будинок, засунувши руки глибоко в кишені. Зайти чи не зайти? Розштурхати сонного хазяїна і повести до Володіної могили, голого й босого?.. Як він колись водив...

Взявся рукою за клямку / пальці прилипли до пекучого металу/. Глянув на невеличкий диктовий квадратик, прибитий до ушули двома гвіздками:

Вул. Ім. В.Кубахи.

Буд.#16.

Чамро Степан Якович.

Зверху на диктині намальоване рудою фарбою відро і два заступи навхрест - на випадок пожежі.

Турнув хвіртку, зайшов у двір. Наструнчений постояв - чекав, мо' собака кинеться. Дзвеніло в ушах од напруги і серце важко билось /чув як комір ворушився від ударів/. Заспокоюючись, обійшов будинок. Навіщось вікна порахував. Нарахував десятеро.

Високі світлі вікна, на всю стіну.

"Знав би Чамро, хто в нього під вікнами ходить... "

Попід вікнами натикано / видно цеї осені/ вишень і два кущики бузку. Молоді щепи двома рівними рядками побігли у кінець городу. Акуратно складена цегла, прикрита зверху шматком комбайнового полотна.

Заглянув у напільне вікно - вікно було завішене хустиною навкіс. Погладив рукою новесеньку цинкову ринву. Одламав од холодної бурулі кінчик, посмоктав. Полегшало - а то в горлі аж шелестіло, накурився.

Підійшов до веранди й сів на сходах. Зіперся спиною на одвірчину. Двері тихенько заскрипіли - прочинились.

" Не замикається..."

Одщипнув з бузкової гілки живу вже бруньку, розтер у пальцях.

Запахло гіркозеленим.

"Хто б повірив ще років п'ятнадцять тому..."

Зірвалася зоря, упала за хлів.

АНТОНІВ СПОМИН

Дев'ятнадцять вершників їхали полем.

Дев'ятнадцять вершників і одні сани...

Пекуче рипіли полози,

Хтось зітхнув...

На санях лежали білі чували з цукром і поранений у груди Антін Сівер - командир взводу відчайдушних хлопців-підричників.

Невеличкий загін повертався до партизанського табору. Збудження від блискавичного нічного бою вже пройшло, і хлопці їхали мовчки, з тугою позираючи на сани – не вберегли командира.

Антін не стогнав. Дивився в холодне зоряне небо і рахував до ста. Дорахує і починає спочатку. Свідомості не втрачав, сили в двадцятилітньому тілі було ще багато. Дедалі більше мокріла й холола спина. Кров від хриплого дихання піднімалась і клекотіла в горлі. Він ковтав і ковтав її, поступово звикаючи до рудого присмаку заліза.

Збоку саней невідступно їхав Володя. Вороний його кінь, холоднучи, весь поріс ворсистим інеєм. Ніби відчуваючи горе Володіне, кінь м'яко ступав по глибокому снігу, тільки уклаклі боки важко здійсмалися од дихання. Ні на крок не відставав од саней.

Володя почав частіше перехилятися з сідла, дослухаючись до командирого дихання – воно іноді зовсім пропадало, і тоді він несамохіть хватався рукою за Антонова плече. Почувши, що він знову дише, Володя теж з полегшенням вдихав притамоване в грудях повітря.

Вони росли на одній вулиці, вчилися, починали парубкувати перед самою війною. Навіть дівчину удвох одну кохали – Антоню. Та хіба тільки вони? Сохло за нею все село. І зітхало услід їй. Дивувалося, і раділо. І кращало село лицем і душею.

Бувають такі дива – в кожному куточкові неосяжного світу – що народиться отака радість, Краса, до того чиста, висока і світла, що й найчорніші душі відшукають раптом в чорноті своїй хоч на мить! – щось гідне людини на землі/.

Якось однорукий Тихон, — чоловік щирий і мудрий, а тому завжди трохи напідпитку, — сказав, слухаючи, як Антоня співала з колгоспної сцени:

— Землю треба цілувати за такі дива, соннії ви люде...

Подумав і добавив:

— Землю, а не сраки, обшиті хромом.

За цю добавку його на другий день і забрали. Правда, через півроку Тихін вернувся, але до самої війни вже не виступав.

А перед самою війною Володя вже сам лишився з Антонею – Сівер відступив, як сильніший. А може й не тому відступив.

Може побачив, як Антоня, розгораючись поміж них обох, іноді з такою ніжністю дивилася на мовчазливого Володю, що все в грудях починало горіти, і Антін зривався і біг, куди попало, аби не бачити її очей. Антін і сам любив його. Володя був безпосередній, як трава. Тихий, завжди на чомусь зосереджений і самотній завжди. Часто після уроків відставав од гурту і йшов у береги, у лози, до води. І ходив до смерку, не по літах високий і серйозний – тихенько, майже без звуку насвистував щось, безупину імпровізуючи.

Років у дванадцять він уже грав на всіх доступних на селі інструментах, почавши з мандоліни, яку батько привіз йому колись із Ніжина. Але дедалі він все більше пропадав біля старенького пошарпаного піаніно, що дісталось школі з маєтків місцевої поміщиці Майнової. Самотужки, вперто підкоряв його не так може непевним своїм рукам, як вразливій душі, щедро природою озвучений. Саме тут його нестримне

бажання імпровізувати відчуло нарешті необмежений простір. Володя майже ніколи свідомо не зачував відомих мелодій. Він годинами сидів над інструментом, тихенько перебирав клавіші чутливими пальцями, навіпамацьки, інтуїтивно знаходячи звуки, які мліли в ньому десь глибоко і чисто. І коли вони – ще не дуже слухняні його пальці – іноді точно відтворювали ледь-ледь народжений у душі образок, Володя з завмиранням відчував, як щось гаряче торкалося відкритого серця, враз народжуючи якусь зовсім нову – свою – ширу й пекучу мелодію.

Жаль, що шкільний сторож дядько Харитон безцеремонно, хоча й незлобиво витуряв Володю.

— Харррр-р-роша в тебе музика, Ладимер. От тільки, враг його бий, в сон кладе.

А сторожу спать не прикисло. Так що смали додому, пограєш ще колись. І сміявся щербатим ротом.

— Або чвертку принось. Тоді хоч і до ранку тарабань – я як вип'ю, так у мене тоді у самого музика в голові грає і барабани б'ють, ха-ха-ха!.. Як у тій пісні, чув?

І Харитон, кашлянувши в кулак, раптом ні з того ні з сього заспівав високим і зовсім молодим ще голосом:

Ой, да з нами му-у-у-зика іграла,

Барабани громко б'ю-у-у-уть,

Ой, да сигналі-і-і-сти за-ї-г-рали,

Ми в ата-а-ку, в бой пошли!..

Відчайдушно змахнув рукою:

— Ех, були колись времена, музикант. Шаблю з піхов, рот до ушей і – даєш Варшаву! Пани вразсипну, а ми христим, а ми кришим, алюр три хреста!.. Круто жили, швидко...

Запнувся. І тут таки звів усе на жарт :

— Були времена, а тепер моменти:

Просить кошка у кота свої аліменти;

— ха-кха!.. Ну, йди, закривать буду. Для шаблі ти негодящий – рука не та, і око не горить... Я б тебе, скажім, в два щоти зарубав...

— До побачення.

— Бувай здоров. Послі школи по музиці пійдеш?..

— Напевно.

— А Антоня?

— Ввона... теж, — зніжковів.

— Іш ти! Обоє значить – весело буде...

Дев'ятнадцять вершників їхали степом.

Дев'ятнадцять вершників і одні сани.

Місяць ішов за саньми, як прив'язаний кінь.

І пекуче скрипіли полози.

Володя закурив, обережно затягнувся з рукава, пустив дим убік од саней. Але Антін ворухнувся, тихо застогнав:

— Не можна тобі, лежи.

Жадібно затягнувся ще кілька разів /щоразу лице його, мов ліхтарем освітлювалося з рукава/ і кинув цигарку в сніг.

— Кури, — прохрипів Антін.

— Я вже.

Схилився до самого обличчя /кінь ходу стишив/, поправив кожуха:

— Кров не втихла?

— Не знаю...

— Потерпи ще трохи... До лісу кілометрів шість, Щаснівку вже минули.

І запнувся на останньому слові: в Щаснівці – Антоня. Ще перед операцією Антін пообіцяв, що відпустить Володю на годину, коли все буде благополучно. Але тепер....

Антін відчував, що зараз діялося в його душі. Спробував повернутися на правий бік, але тільки зубами заскрипів.

— Лежи, лежи, — м'яко притримав Володя.

Антін все ж таки звівся на лікоть.

— Ладно, забіжи... Та дивись там...

Володі стиснуло горло. Але він заперечливо похитав головою.

— Скачи, слова додержувати треба, — повторив Антін через силу.

Зламався лікоть, відкинувся головою на білі чували.

Дев'ятнадцять вершників їхали полем.

Дев'ятнадцять вершників і одні сани.

Місяць розполохав срібних зайців на снігу.

Хтось зітхнув...

Поранений командир на білих чувалах лицем до зоряного неба, холодного й немилосердного, рахує до ста. Нарахує і починає спочатку. І весь час намагається прогнати Антоню, що стоїть боса в коня на крупі, заважає рахувати – співає, виблискуючи білими зубами.

Іде дощ, іде дощ,

До берези липне,

Козак коника веде,

А дівчина кличе!

І пекуче скриплять...

Полоз-и-и!..

Володю схопили в Антоні під сіньми.

Не встиг з коня сплигнути, налетіли, збили з коня, скрутили руки. Потягли до хати. Коли через сіни тягли, уперся ногами в поріг, напружив останні сили – тримався! Хтось коротко і глухо / аж хрупнуло/ вдарив носком кованого чобота в скроню — спалахнула голова вогнями. І потухла.

Поліцаї сиділи за столом, спокійно і знехотя говорили про всяку всячину. Вечеряли. Стояла перед ними на столі, запотіла з морозу, сулійка, миса холодцю, яйця – прямо в підрешітку – цибуля і хліб, грубими, як долоні, скибками. Було їх четверо.

Звичайні собі хлопці, що привезли жінці сани яшньої соломи, скидали її під сіньми, пересипану снігом, і пили тепер могорича, блаженно розм'якнувши й відчуваючи, як горілка поступово виганяє холод з одубенілого тіла, наливає руки й ноги теплом, і мляво борються в умиротвореній душі двоє млявих бажань: чи повести плечем і заспівати, чи не противитись теплим хвилям і задрімати, простягнувши свинцеві ноги під стіл.

Хлопці як хлопці.

Коли б не карабіни купую на лаві, сиві од паморозі. Та коли б не Антоня, що сиділа зв'язана на постелі, підібгавши ноги. Їй соромно було за високо оголені коліна, уже по-жіночому круглі й рожеві зі сну. Вона всім тілом пручалася, щоб якось прикрити їх, заховати од чотирьох пар голодних очей. Важко дихала через білу косинку, якою їй зав'язали рота – бо кричала. /Темніла кругла місцинка на косинці од вологого дихання/. Коси розсипались по білій сорочці, а очі німо кричали в намерзлі вікна.

Горів дрімун на коминку /несмілий язичок полум'я тремтів і підстрибував угору, коли хтось з поліцаїв вигукував або долонею, як шлягою, об стіл бив/.

Один серед чотирьох виділявся з першого погляду. Сидів не покуті, під єдиною іконою, розсунув крутими плечима поліцаїв в оба кінці столу. В гарному, критому сукном полушубкокові, до якого – прямо по живому – недбало були пристьобані погони. Голова раз —по-раз торкалася рушника, доки він роздратовано не закинув його кінцями за ікону.

Степан Чамро. Володін сусіда, років на вісім од нього старший. Крупні руки Степанові – а тепер ще грубіші й обресклі з морозу – важно лежали на столі. На щиколотках кров виступила /стесав десь об одвірок, поки з Володею войдохались/. Помітив кров, підніс руку до обличчя. Стріпнув – біла скатертина на столі окропилася темночервоними краплями. Прямо з сулії облив пальці горілкою, обмотав краєм скатертини і затиснув здоровою рукою.

Володя лежав біля печі на соломі. Ниць. /Його прямо од порога пустили поковзом, він просунувся по долівці і вгруз головою в розпущений сніп/. Руки зв'язані. Шапка аж біля столу, під ногами.

Чамро кивнув одному з поліцаїв:

— Наливай, Карпо. Змерз.

Застогнав Володя, спробував підвестися.

Антоня знову запручалася.

— Розв'яжи.

Карпо /невеличкий на зріст, сухий і пригнічений чоловік років тридцяти п'яти з глибоким шрамом через усю щоку, туго підперезаний поверх чорної шинелі командирським поясом з мідною пряжкою/ підхопився, але завагався, позираючи то на Володю, то на Антоню.

— Обох, — сказав Степан.

Володя довго ворухив неслухняними помлілими пальцями. Обперся руками об підлогу, а руки підламались – упав. Потовкся розкудлаченою мокрою головою в солому,

ще раз звівся на руки – сів. Відхилився плечима на припічок, хватав повітря щербатим, чорним ротом.

Антоня, тільки руки їй звільнили, сама зірвала косинку з лица, кинулась до Володі в одній сорочці, обвила голову руками, притиснула, сховала у себе на грудях. Подивилась прямо у вічі Чамрові величезними, ще темнішими з горя очима:

— Звірі...

І Чамро ув очі їй подивився.

Без злоби, байдуже.

Зробилося ще моторошніше в хаті.

Поліцаї притихли.

Тільки один, зовсім ще хлопчик, Іваницький Сашко, з усієї сили намагався дивитись на Антоню, вперто розплющуючи осоловілі очі. А очі знов заплющувались, Сашко лише руками снував – водив у себе перед лицем, мовби ловив Антоню, що розмитою білою плямою плавала по хаті, та припухлі губи кривив у винуватій посмішці. Раптом він стрепенувся і дикувато закричав:

— На Московськом большущем вокзалі станцій-йоний гудок прогуде-єє-л!..

— Цить! – неголосно, але твердо grimнув Чамро.

Сашко слухняно умовк, знову заплющив очі і відкинувся важкою головою на лубку.

Володя обережно гладив Антоніну косу, на мить забувши, де він і що з ним сталося. Туге дівоче тіло все ще здригалося під рукою, потроху заспокоюючись і припадаючи до його грудей.

Антоня горнулася, ніби хотіла захватись од усіх жахів цієї чорної ночі. Спалені покожушені губи волого дихали йому в щок. Нерівно дихали, схлипуючи.

Чамро мовчки важко дивився на них, стискуючи повну склянку в червоному набряклому кулаці. Володя відчув його погляд, підвів голову – вони стрілися очима. Враз зробилося жарко, нестерпно занило побите тіло. І мимовільно напружувалось. А серце знов загупало часто-часто. Антоня міцніше пригорнулася.

Але він відсторонив дівчину. Постояв, тримаючись рукою за комин – плавало все перед очима: і розганзьована чобітьми долівка, і підсинені стіни, і поліцаї за столом. Нетвердо підійшов до мисника, зачерпнув води з відра великою мідною коновкою. Довго жадібно пив, не відчуваючи втолення спраги – все горіло всередині. Ще набрав. Утер губи рукавом. Повернувся й став серед хати.

— Сідай, — не підводячи очей, кивнув Чамро на лаву.

Підійшов. Сів.

Чамро дотягнувся рукою до сулії... Але чомусь роздумав, не налив. Підвів голову, окинув юнака тверезими очима і знову опустив голову /темне пасмо звисилось над чолом, затінило пів обличчя/. Сказав глухо:

— Не повезло тобі...

— Зате нам повезло! – весело гукнув четвертий поліцай, дебелий і червонощокий Прокіп Зубець, весь перехрещений ремнями поверх білого зашлихтованого полушубка. З обох кишень у Прокопа виглядали довгі дерев'яні ручки німецьких

гранат.

— Цілий тиждень ночами сочили! На морозі!

Прокіп для чогось витяг гранату з кишені, поляскав нею об долоню.

— Відер троє за твою душу опорожнили, партізан! А уші я все одно відморозив, к едрені хвені, ха-ха-ха!!! Тепер, як рукавиці! Ось, — він бренькнув куцими пальцями по вуху.

— Можеш потрогать, — довірливо нахилив голову до Карпа.

— Нужні мені твої уші, — чомусь з серцем буркнув завжди тихий Карпо. Поплював на цигарку, кинув до порога.

— Тобі вже ніщо не нужно, чорт дохлий, — щиро обурився добродушний Прокіп.

— Не повезло тобі, — ще раз тихо повторив Чамро, не підводячи голови. — Думав, когось іншого прищикну... Може самого Сівера. А попався ти.

Антоня затамувала подих, прислухаючись до Чамрового голосу.

— Тепер нічого не зробиш, раз попався... Краще б не попадався... Одпушу - ці жевжики /кинув на поліцаїв/ завтра продадуть. За дві пачки тютюну.

Підвів таки очі на Володю і потемнів від досади:

— Не дивись так... Не шкодь собі...

Антоня дрогнула, метнулась до столу, заговорила швидко, благально поглядаючи на Чамра:

— Справді, не дивись, Володю, зменшись... І він зменшиться.. Не німці ж ви... Сусіди ж...

У Володі прохопилось з болем:

— Антоню!..

Степан посунув йому через стіл склянку з горілкою:

— Бери, випий поки що.

І сам випив майже повну склянку. Стукнув яйце об колодочку ножа, розколупив і вилив одним ковтком. Знов зсутулився /волохата тінь пів стіни погасила/. Перевиті тугими вузлами вен руки нерухомо горбатились на столі.

— Пий, легше буде, — весело приохотив і Прокіп, — я коли б не пив, давно б уже повісився!...

Володя перебирав під столом нервовими пальцями торочки скатертини. Ніжне обличчя його поблідло, а очі з— під брів горіли так, що Карпо глянув і відсунувся по лаві. В куток.

Тиша в хаті ставала нестерпною. Чутно було, як солома коло печі тихенько шелестить, влягаючись. І дивно було дивитися на великого сірого кота, що спокійнісінько вийшов на край череня, потягнувся, випростуючи вперед розчепірені лапи і плигнув на припічок. З припічка - додолу. На долівці нявкнув, якимсь самотньо й невпевнено, наче й сам не знав, чого йому хочеться. Постояв і поволочив хвоста до порога.

Всі, ніби заворожені, дивилися на сірого кота. Ніхто його не зачепив, не озвався ніхто.

Кожен в цю хвилину в своє поринув, до себе прислухався, насилу розганяючи угірклі думки – такі далекі від всього, що коїлося в цій хаті, осмученій дрімуном. І знову на мить уявилося, мов би це добрі сусіди зійшлися, щоб якось скоротати довгу, заметену снігами ніч. Зійшлись, та й посіли хто де: той коло порога присів, навпочіпки землю дурить, той на соломі приліг, а той у рушники зупиненими очима втупився і поринув кудись далеко, загубившись в червоних розвоях.

Мов би добрі сусіди...

Коли б не карабіни купую на лаві.

Коли б не Антонині очі німим криком в намерзлі шибки.

— Пий, музикант... Хватить губи кусать, — ліниво, не приховуючи іронії повторив Степан. – Пий, а я подумаю...

Хто зна, як би все повернулося, коли б не оці слова, що огнем обпікли вразливу душу юнака. Володя схопився, змахнув склянку зі столу / горілка бризнула в лице Чамрові/:

— Негідник ви!

Це було так несподівано серед напруженої тиші, так по-дитячому наївно, що Прокіп розреготався:

— Ух, ти ж вояка, красний партізан!

Степан не засміявся. Тільки руки дрогнули на столі. І знову заспокоїлись. Він повільно розпрямився, на обертаючись пошарив рукою вгоря, зірвав рушника з ікони – витер обличчя.

— Негідник! – не маючи сили стримуватись, високим і по-юначому дзвінким голосом закричав Володя. – Подумаю! Карати чи милувати?.. А мені не треба вашої милості! Розумієте, ви!! Я не прошу вас! Я не збираюсь тікати, чуєте?! Ногою не двину!.. Я... Я вас ненавиджу хуже німця!.. Ви продажна шкура!!

Чамро встав. Турнув усіх із-за столу. Ненароком зачепив ліктем вікно, видавив шибку – повалила в хату біла морозна пара.

— Чого ж кричать? – виступив із-за столу. – Хто не боїться, той не кричить.

Поліцаї один по одному сунули до дверей.

Антоня зойкнула, підбігла й стала поміж ними:

— Схаменіться! – простягала руки то до одного, то до іншого. – Володю! Степане... Степане Прокоповичу!.. Ви ж сусіди!..

— Антоню! – з тугою і соромом вигукнув Володя. – Антоню. Перестань!

Заступив собою дівчину.

— Продажна, кажеш, шкура ? – закипаючи, але ще стримуючись, тихо перепитав Степан. – Ні, музикант – моя. Не німецька, не совєцька – Чамрова шкура.

Згріб червоною набряклою п'ятірнею сорочку на Володіних грудях, затріщали гудзики.

— Пустити!

— Стій! Бо уложу!

Рвонув юнака на себе:

— Так кого я продав?! Кого?! Тих, що за Урал повтікали, а мене покинули в Шуятинських болотах в мільйонному числі - армії покинули напризволяще, полководці!! Три місяці як прибудні коні бродили, поки німці не переловили і не згноїли в лагерьях! А тепер вони уже звідти - з-за Уралу! - кричать, що я став продажний?!

Лице його спотворилось гнівом.

Зарясніло краплями поту.

Він все міцніше стискав Володіну сорочку.

— Чи може я тих продав, що од фронту бронню затулились, а як німці прийшли - в ліс поховались. Партизанять ночами по солдатках! Вас назбирали, сопляків і ганяють, щоб видимість була. На случай, як ті вернуться. Бо вони таки можуть вер-нутися - Чамро не дурак! Тоді вони повилазять, повикопують красні книжечки, займуть пости і знов почнуть на мені гній возить, як і до війни возили!..

— Пусти! - задихаючись, рвонувся Володя.

— Не сіпайся, говнюк! "Ногою не двину..." Двинеш, твою в душу мати!.. Землю цілуватимеш! Не бачило ти ще кози смаленої, щеня сліпе. А я бачив!! Як мого батька залигали середночі за те, що був чесніший за всюрадянську владь. Так кого я продав?! Кого - як все давно продане й поглумлене.

— Брежете ви! — рвонувся й вирвався Володя, залишивши в руках Чамрових вишитий комір білої сорочки.

Закричав високо і дзвінко. І на мить запнувся від того, що за віковою традицією говорити до старших з пошаною, і Чамра назвав на "ви".

— Брешеш. Бандит!! Шукаєш виправдання за продану землю?!

— Не продається земля - засрана дуже!

Але юнак уже не слухав його.

Натхнений, лице бліде з величезними палаючими очима, він можливо саме зараз відчув у собі незбориму силу, відчув, що на його боці Велика Правда рідної землі, стражденного, мордованого, але непереможного народу. І знайшлися пекучі - єдині слова, як це завжди буває в хвилину смертельної небезпеки, коли мудрість сімнадцятирічних пораджає висоголових:

— За яку ціну продав? Щоб мати право бути звіром, катом?! Безкарно вбивати і нищити все, що не кориться?!

— Чамро не продається! Зарубай собі на носі! Німці прийшли й підуть. Не можна когось завоювати надовго - даже я це знаю! А хто прийде? Ті, що в лісі?! Не вірю! Не буде життя на цій землі - вона продана не мною! Чуєш, сопляк, нема в мене віри - я не знаю, куди вона ділась?!

— Її й не було ніколи! Бо звірячою злобою жив! Ненавистю. І тоді і тепер! Виродок! Який страшний виродок! Бо... коли б навіть все було так, як ти кричиш, то й тоді - як можна одректися своєї землі, людей, батьківщини? Чим же тоді жити? Для чого? Як жити, перерубавши собі коріння? Жили перерізавши? Але не так є, як ти в тваринній злобі кричиш! Я не сліпе щеня. Я жив, я бачив, як люде вдосвіта їхали порати жита на

колгоспному полі. Як усім селом у неділю ліпили новий клуб. А потім всю ніч співали! Як моїй матері орден у тому клубі вручали!.. Я не сліпе щеня. Не погноїли нас фашисти в таборах. Гноїли та не погноїли. Ненависть нашу потроїли. І там, далеко на Волзі, — і тут, серед темної ночі ті армії б'ються - на смерть! І тільки виродок міг не лише продатися, а ще й виправдання собі шукати, зваливши ганьбу зради на весь народ, і кинувши на нього чорну тінь підозри. Нам її не доведеться кров'ю змивати. Ми не поховалися в ліс, щоб пересидіти лихоліття - ти це знаєш, гад і тремтиш! Страх тобі очі горілкою заливає щоночі! Страх, а не обида за несправедливість! Цих п'яних поплічників ти можеш одурити - себе не одуриш! Немає в тебе мети! Немає Батьківщини в головах - єдиного, чого навіть останнє падло не повинне продавати! Петля - твоє майбутнє! Пе...

— Заговорив!.. - хрипло, тремтячи од внутрішнього збудження, перебив його Чамро.

— Харашо заговорив! А я... з п'яних очей хотів дати тобі по шиї і вигнати із хати к х... І так село по коліна в крові... Думав, у тобі хоч щось путнє всередині є...

Ступив до Володі крок:

— А ти мені... про Батьківщину, ворошиловський стрелок... Про петлю...

Антоня, що не дихаючи стежила за кожним порухом Чамра, як птиця кинулась між них, побачивши, як зблідло його лице:

— Зупинися, звір! Ви ж одної землі!..

Може ці слова й були останнього краплею. Чамро шарпонував Антоню за руку з такою силою, що вона перелетіла через всю долівку і впала навznak, вдарившись головою об залізне бильце ліжка.

Володя, замахнувшись обома кулаками, плигнув на Чамра. Вдарив. Чамро заточився, бризнула кров з губи. Тяжко хакнув, і з усього плеча, як молотом, вдарив Володю зверху по голові. Юнак зламався, хвилину потупав мотуззяними ногами і засторчився головою в соломі. Заснував ногами. Утих.

А Чамро, шаленіючи з люті, почав бити його кованими чобітьми, за кожним ударом тяжко хакаючи, наче дрова колов.

Карпо, злякано підбіг до Степана, спробував відтягти:

— Хватить, уб'єш!..

— Не лізь! - не оглядаючись, вдарив його Чамро.

Карпо відлетів прямо в куток між рогачі, прошепотів, шукаючи шапку :

— Сказився, гад...

Чамро розпрямився.

Стояв, хитаючись.

Утер рукавом кров.

Пішов до мисника, взяв відро з водою, з розмаху вилив його Володі на голову. Видихнув:

— Тягніть до саней! -

Взяв сулію зі столу. Перехилив і жадібно пив. Довго. Рука трусилася, горілка текла

по бороді, мішалася з кров'ю, капала на груди, додолу. Вдарив сулію об долівку.

Білими очима втупився в Антоню, що чіплялася ослабленими руками за ліжку, намагаючись підвестись. Підійшов, вхопив і стиснув за плечі, аж затріщало на ній все:

— Щоб до ранку духу твого не було! Вернись – потрощу!!.

Вдарив двері ногою.

Завалувала пара через поріг.

Ворушила столочену соломку.

Біля столу валялась шапка Володіна...

Карпо вийшов на ганок з колишньої сільради.

Прихилив карабін до одвірка.

Позіхнув. Помочився прямо униз, на сходи.

Підсмикнув штани.

Село сурмило в рожеве небо високими стовпами рожевого диму.

Вітер не шерхне.

Мороз !

Сріблиться іній в пекучому повітрі.

Хтось воду тягнув з колодязя.

Журавель скрипів так пронизливо, неначе хтось Землю повертав на немазаній осі.

Карпо покрутив головою /після вчорашньої ночі була вона йому, ніби чужа/. Обережно спустився слизькими сходами в льох і відсунув засув.

— Живий? – гукнув хрипко.

Володя сидів у кутку, прихилився до вогкої кам'яної стіни. Карпо поступово звикаючи до темряви, підійшов ближче, присів навпочіпки, карабіна прихилив до стіни, як палицю.

— Може тобі випить принести? Там у мене трохи лишилось.

Володя не відповів.

Промовчав і Карпо. Тільки важко з хрипом дихав. Потім дістав з-за пазухи велику жовту пачку тютюну, одірвав шматок газети і заходився скручувати товстенну цигарку. Показав тютюн Володі:

— Це нам дають... Дві пачки на місяць – пайок. Гівно гівном. Ну а дим іде...

Помітив, що кисть лівої руки у Володі висіла, неприродньо повернувшись почорнілими пальцями назовні.

— Перебив? – щиро жахнувся, перелякано дивлячись на руку. – Збісився зовсім... Опісля того, як ви хату його спалили. Він тоді втік. Поки ви добивалися, він стріху продрав і втік... А мати... Умом тронулась. Ходить тепер по селу, і кого не стріне, того й просить, щоб хату потушив... А як до лавки дійде – сідає на сніг і розувається. Поставить чоботи і йде боса. Степан їй уже пар двадцять привіз — всі покидала. І не простудиться ! Що то, як не при собі...

Карпо так само раптово умовк. Глибоко й сумно зітхнув.

— Пропаще життя, Володю... Убиваєм один одного – за що, про що? А що робить?... Прийшов з плену, малеча... З ними в ліс не втечеш... Мусив от... – Махнув рукавом

чорної шинелі з білою пов'язкою.

Присунувся ближче:

— Тепер я б уже й до вас пішов... Од цієї каторги. Так повісите ж. Як ти думаєш?

Почекав, мо' Володя щось скаже.

Не дочекався.

— Мовчиш... Всі мовчать. А кінець один буде...

Затягнувся, аж цигарка затріщала, стріляючи іскрами.

— От ночами я, буває думаю, як не п'яний прийду. Лежу і думаю: якийсь ми не такий народ, як другі. Не скажу, щоб поганий, а якийсь... нещасний, чи дурний. Скільки й світ стоїть, або хтось нас товче, або самі себе... Може місце наше на землі таке прокляте, чи ми такі...

Володя раптово закашлявся.

Карпо стенувся:

— Може принести? Сьорбнеш, поки суть да діло. Легше на муку йти...

Володя, намагаючись заглушити кашель, одвернувся.

— Сердишся, — без злоби промовив Карпо. — Здря... я по-людськи...

Загриміло на горі.

— Карпо!

— Тут я. Єсть!

— Виводь!

Карпо хутко встав:

— Чамрюга! Ну, ходім. Може допомогти?

Але Володя сам підвівся і ковзаючись подряпався сходами вгору.

Німці приїхали двома машинами, попереду легко шелестів шиною по накоченій, як скло, дорозі невеличкий охайний "Опель", а за ним густо димів величезний, критий чорним брезентом дизель. Біля сільради машини зупинились. З "Опеля" важко виліз комендант району майор Бібрах, літній уже і добре стомлений війною. Без правого вуха.

Тільки дірочка ватою заткнута, та ликуватий великий шрам. Потім виплигнув молоденький білобровий підтягнутий лейтенант /навіть вії білі/ — племінник Бібраха. Він днями отримав відпустку з фронту і заскочив на два дні до дядька, не так з родинних почуттів, як за дорученням — забрати й відвезти рідним численні подарунки.

Всі Чамрові розрахунки сплуталися. Він, доповідаючи про спійманого, нарешті, живого партизана, сподівався, що комендант накаже доставити його, та й по тому. Далі вже не його, Чамрове, діло. Але цього разу в Бірбаха були інші плани. Власне, інші плани були в білобрового племінника, з яким вони щойно весь вечір сперечалися: про війну, про німецьку військову машину, яка надто часто почала вже щось буксувати й давати перебої.

Але головне, на чому вони полярно розійшлися — був характер росіян /німці так називали всіх/. Абсолютно незрозумілий і алогічний, з точки зору навіть елементарного глузду. Досвідчений, багато чому вже навчений війною, і тому відверто-цинічний

Бібрах, скептично побренькав пальцями по залізному хресту на нешироких грудях племінника.

— Ти рожевощокий йолоп, хлопчику. Я вже позбувся вуха й кількох фунтів зайвого м'яса в цій війні. Боюсь, що це не остання моя журба. Ти навіть уяви не маєш про цей народ.

І закінчив уже зовсім докірливо й сумно:

— На жаль, не тільки ти не маєш уяви...

Отто гарячкував, бігав по кімнаті, кобцем налітав на "заскорузлого й розжирілого в тилу" дядька. Вони багато випили цього вечора і ще наговорили один-одному чимало прикрих речей.

Десь уже далеко за північ розлючений Бібрах пообіцяв племінникові при першій ліпшій нагоді довести, що Отто таки сліпе кошеня, незважаючи на всі свої хрести. В запалі вони навіть побилися об заклад.

Така нагода сьогодні й трапилась.

...Машини виїхали далеко за село.

Зупинились серед білого поля.

Повискакували німці, горляючи й підплигуючи на морозі.

Виштовхнули з фургона і Володю. Юнак не втримався на ногах, упав. Але підвівся сам, намагаючись запихнути здоровою рукою перебиту за борт полушубка. Його оточили й погнали по глибокому снігу. Прямо в поле. Чамро – найвищий серед усіх – ішов позаду, чорний, як ніч. Поліцаїв не було – їм наказано було залишитись у селі.

Нарешті Бібрах, важко дихаючи, зупинився. Підійшов до Володі, довго й пильно дивився на нього. Сказав, майже правильною мовою :

— Ти залишишся тут, — копирснув носком чобота злежаний сніг. — Один. Охорони не буде. Завтра ми... /забув слово/ приїдемо. Не знаходимо тебе тут /знову сніг копирснув/ — палимо село.

Повернувся й важко пішов до машин, намагаючись потрапляти чобітьми в глибокі сліди.

Білобровий племінник жваво наздогнав його, ляснув по плечу :

— Ставлю ще пляшку! Не встигнемо ми в село в'їхати, як цей патріот буде в лісі! Ви звернули увагу на його очі?

— Звернув, — буркнув комендант, незграбно залазячи в машину.

*

Антін застогнав, неначе у сні. Відхилився головою на одвірок, двері веранди знову прочинилися. Але він не помітив, приголомшений спогадами...

Зненацька серед нічної тиші вдарив крильми на сідалі півень і загорланів на все село. Антін аж дрогнув. Здавалося, ніколи так близько й безпосередньо не чув півнячого співу. А півень перечекав трохи, дослухаючись, чи підхопили його спів інші півні – та й знову вдарив крильми.

Антін підвівся /затріщало в колінах і тисячами голок закололо – відсидів ногу/. Нервово пройшов по двору. Підійшов і зупинився проти навскіс завішеного вікна.

Втупився в нього і не міг ні відійти, ні думати нічого. Глухо билося серце в намучених за ніч грудях. І горіли, крутилися в голові, крутилися в цьому завішеному навскіс вікні одні й ті ж слова якісь.

Мов пекучий зойк.

"Спить Чамро...

А я в нього на сходах..."

Півень таки догорлавився.

Пішло село кукурікати.

Покотило з вулиці у вулицю.

Через березневу ніч.

Таку свіжу в червоному співі півнів!..

*

Володя стояв один серед поля.

Зайшло сонце.

Догорав сніг останнім пожаром.

Брели полем скирти, навмання, мов великі червоні слони. І довгі їхні тіні повільно хиталися.

Повернувся учорнілим лицем до села. Простоволосий. Востаннє дивився на сивочервоні, упокорені й замислені на ніч дерева. На хати дивився, що вже несміливо блимали маленькими вікнами з-під темних стріх, покійно чекаючи зі степу і вітрів, і тепла, і хуги, і всякої напасті. Милі небораки, наші хати. Теплі прадідівські гнізда. Виколискують нас, гріють і ховають у лиху годину. А самі тремтять. Століттями...

Володя на повні груди вдихнув пекуче повітря, натягнув рукою на голову комір полушубка, сьак-так закутався полами і ліг у прогребену ногами яму в снігу.

*

... Антоня блудила полем без надії і майже без сил. Вже не кликала, не бігла до кожного горбка чи жмутка соломи з-під снігу. Теплу картату шалью десь загубила, блукаючи, білу збрижену тягла в руці. Брела розхристана, розтерзана, раз по раз глибоко провалюючись у сніг.

Не маючи більше снаги, сіла на сніг, затулила обличчя долонями і не заплакала, а завилала дико і сумно серед безлюдної срібносиньої холодної пустелі:

— Аа-у-у!.. А-ау-у!..

Володі в напівзабутті ніби вчувалися якісь голоси. А може то марилося? І виборсуватись зі своєї ями не хотілося.

Наче вже й не холодно. Ніг не чути і рук не чути. Тільки в грудях ще трохи пече.

Ворухнувся.

Осипався сніг на обличчя – зовсім не холодно.

Сухий, як пісок.

Та коли вдруге почув моторошне Антоніне виття – рвонувся!

Забув про перебіту руку, обіперся – і впав, глухо застогнавши.

Кілька хвилин лежав, миготіли в очах яскраво-червоні кола.

Потім заходився вставати: вперся головою в сніг, плечем, ліктями. Майже звівся на коліна. Але знову, вовтузячись, зачепив руку – пекучий біль пронизав до самого серця. Повалився непритомний.

Десь далеко і тяжко ухнула земля.

Затремтіла суха щавлина, іній з неї осипався.

Тінь від щавлини, мов глибока синя акварель.

В холодному місячному сяйві танцювали іскри на снігу.

Танцювали зайці на левадах.

Німці приїхали десь аж під обіди. Приїхали, як і вчора, двома машинами. За ними, нещадно шмагаючи змилених коней і на весь степ гикаючи, мчали поліцаї на величезних гринджолах, намагаючись не відстати од машин.

Одновухий Бібрах сьогодні одягнувся тепліше, хоч день був і сонячний, але мороз палив нещадно. На ньому був чудовий, критий темним сукном кожух, оторочений сивими смушками. І шапка смушкова, яку комендант не заломив назад по-козацькому, а

поставив на голову, як трубу, ледь похиливши її набік, щоб прикрити єдине вухо од морозу. Білобровий Отто теж щось піддягнув під шинель, бо вона аж тріщала на ньому, від чого молоденький лейтенант видавався значно кремезнішим, ніж учора, і це ніяк не гармонувало з невеличким жвавим обличчям, що червоніло з піднятого коміра, дрібне, як кулачок.

Підлетіли сани з поліцаями. Загнані коні парували, нервово здригалися, рвали віжки і ніяк не могли встояти на місці.

Сьогодні поліцаї приїхали всією групою. Виплигували з саней, розмахуючи руками й танцюючи – засиділись, задубеніли. Був серед них і Нестер. Ще вищий за Чамра, він одійшов убік і мовчазний височив над всіма, як дзвіниця над убогими хатами, тримаючи в руках іграшкового, як для нього, карабінчика.

Отто, ледве дочекавшись, поки комендант крекчучи вилізе з машини, плигнув услід і, зіп'явшись навшпиньки, щоб далі бачити, пильно вдивлявся в сліпучобіле поле – туди, де вони вчора залишили партизана. Довго вдивлявся, аж доки темні кола не закружились в очах. Повернувся до екіпірованого під гайдамаку кремезного свого дядька і хвилини дві блимав почервонілими очима, ніяк не міг вловити його обличчя – після білого сонячного поля все округ потемніло і втратило чіткість.

Майже не приховуючи злої іронії, тихо сказав:

— Здається, герр комендант, цей юний азіат не задумуючись перекреслив ваш блискучий філософський трактат про незбагненність російського характеру. Він виявився глибшим філософом, коли спіткнувся об найгостріший камінь всіх філософських систем – життя чи ешафот. І як на доказ правильності моїх слів – він втік. Його – нема! Хоча це й протиричить вашим поглядам...

— Перестань кривляться! – тихо, але люто цикнув Бібрах. І коротко наказав сержанту:

— Перевірити!

Німці, а за ними й поліцаї побрели по глибокому снігу.

Попереду всіх борсався, то провалюючись, то високо підстрибуючи, нестримний Отто. Бібрах лишився біля машини. Дістав сигарету, запалив і бездумно втупився погаслими очима в ледь синіючий серед білого безмежжя накочений шлях.

Володя лежав на тому ж місці, де вони його вчора залишили. Лежав, не подаючи ознак життя. Одежа і взуття за ніч так густо поросли інеєм, що німці помітили його, не дійшовши може кроків з двадцять. Першим помітив Отто. Він навіть зупинився, не вірячи очам. А потім – побіг, незграбно плигаючи й провалюючись у сніг.

Підбіг, з усього розмаху люто вдарив ногою. Раз і вдруге.

Сива купа здригнулася, посипався іній, срібно виблискуючи проти сонця. Юнак заворушився, глухо застогнав, намагаючись підвестись.

Підбігли німці з поліцаями, оточили.

Лейтенант ще раз вдарив. Володя відчайдушно гріб ногами сухий сніг, намагаючись обіпертись. Як і вночі, допомагав собі головою, плечем, але ніяк не міг відірватись від мерзлої землі. Незграбний і височенний Нестер, раптом кинувся до нього, ухопив ззаду під руки – рвонув на себе. Щось затріщало, обірвалось... Нестер поставив Володю на ноги, але боявся відпускати, щоб знов не впав.

Навіть звиклі вже до всього німці й поліцаї притихли, жахнувшись. Вісімнадцятирічний юнак стояв перед ними білим привидом. Все на ньому інеєм поросло: одежа, чоботи, чуб. Іней ворсився на бровах, на м'якому пухові підборіддя. Щоки, вуха, ніс, руки вже почорніли, потріскались і запеклись чорною кров'ю. В вигребеній ним ямі в снігу, на дні жовтіла одірвана пола полушубка – примерзла за ніч. Володя поволі вертався до пам'яті. В очах зажевріло життя. Спочатку немов у тумані, а потім все виразніше й чіткіше пливли перед очима німці... Карпо... Прокіп... Чамро... Гаряча хвиля ударила в груди – впізнав! Все в пам'яті враз спалахнуло. Яскраво, гаряче – як удар межи очі.

Відштовхнув від себе Нестера. Заточився. Але втримався, ширше ноги розставив. Разом зі свідомістю повернулася й сила в молоде понівечене тіло.

Нестер мовчки одійшов. Став до гурту.

Білоголовий Отто вихопив навіщось пістолет, ткнув ним Володі в груди, кивнув головою на шлях.

Перед очима юнака знову сірою панорамою пропливли знайомі й чужі обличчя, однаково мовчазні й ворожі. Він повільно повернувся чорним лицем до шляху.

Бібрах зустрів їх мовчки. Стояв біля машини, зсутулений, курив. Жоден м'яз не дрогнув на його одутлуватому, потемнілому обличчі. На осоромленого, й від того ще більш галасливого племінника, навіть на глянув, хоча для відплати цьому знахабнілому вундеркінду марно було й чекати кращої нагоди. Навпаки, коли Бібрах побачив чорного, напівмертвого, але не зламаного юнака, в вицвілих очах ще глибше відбилася звіряча туга. Чи розпач. Чи справжній страх.

Володя трохи зігрівся від ходи, окріп. І стояв перед ними вже внутрішньо заспокоєний, готовий до всього. Випрямився. Високий, простоволосий. Дивився кудись

мимо їх, вище, на село, яке сю ніч грудьми заступив. Ні пози, ні страху. Зараз був він далеко від них, недоступний, нескорений. Це була його хвилина. Коли юне серце в найвищому пориванні відчуло стукіт і біль мільйонів сердець його многострадалної землі і відповіло готовністю ступити на грань. За всіх. Це була хвилина його духу, що сягнув таких вершин людської Краси, як це буває тільки раз за життя. І той, кому доля подарувала цю найдорожчу й найпрекраснішу на землі мить, не вмирає. За гранню – безсмертя.

Бібрах відчув, що діялося в душі юнака. Не витримав пекучого погляду, опустив очі. Подивився на Чамра, на Нестера.

Тільки вони двоє й могли стати поруч Володі – такі ж високі, ставні, сильні. Дрогнули куточки уст комендантових, і тінь перебігла обличчям. Що подумалося стомленому смертями зайді, коли глянув на цих троїх?.. Один такий... А ті?.. Які ж ті?..

Чому вхопили один одного за горло?.. Темна країна, незбагненна, страшна...

Входили в село.

Красиво і вільно спускався шлях до села. Широкий, прямий, древні верби супроводжували шлях до самих хат. Сиві од інею, величні й неторкані. І легкі, як казкові фонтани.

Володя йшов попереду в оточенні поліцаїв. Чамро не відходив ні на крок: карабін за плечима, руки в кишенях, голову вниз. Численний загін розтягнувся позаду. /До перших хат Володю довели, а селом німці вирішили прогнати пішки/.

Останній день видався йому сонячний.

І морозний.

Вищав сніг під каблуками.

Парували коні.

Глибокі тіні від дерев через вулицю.

Сині стежки, прокидані од кожного двору – був празник на селі – Водохреща. Попереду, під дворами, то там, то сям темніли купки щаснівлян. Люде йшли на церковище, на став, до Йордані. Інші з дворів злякано виглядали, і жахнувшись Володіного виду, ховалися.

Вийшов зі свого двору й однорукий Тихін. По тому, як він турнув ногою хвіртку і, широко розставляючи ноги, пішов прямо назустріч колоні, видно було, що Тихін уже встиг зранку розговітися. Став посеред вулиці і замахав своєю єдиною:

— Стоп машина!

І пішов прямо до Володі. Навстріч йому вискочив Степан, замахнув карабіном. Тихін не дуже його злякався, спокійно зупинив:

— Постой, Чамро, не махай! Ще намахнешся, маховики в тебе...

— Одійди од гріха! – тихо grimнув Чамро, з острахом оглядаючись на німців, що трохи відстали.

— Не сичи, — розважливо сказав Тихін, дістаючи з-під поли пляшку, заткнуту кляпом.

— Святий празник сьогодні. Дай мені почастувати хлопця. Це єсть його остання

чарка!

Витягнув киях зубами, виплюнув у сніг і подав пляшку Володі :

— Пий, Володька, гріха в тому нема. Жаль, Тихін нічого другого не годен. Пий – од чистого серця.

— Спасибі вам... дядьку, — вперше за добу озвався Володя, беручи пляшку.

Чамро хотів її вибити, але Тихін ухопив його за руку:

— Не махай, Степане! Тихон простий чоловік... Не гордий... Не пом'яну зла, колись і тобі піднесу, як тебе поженуть... А по...

Підлетів розлючений Отто і вистрілив перед самим носом Тихона. Тихін спокійно почекав, поки він ще раз вистрілив і закінчив свою думку:

— А поженуть... За всіх режимів поженуть. Тихін – простий чоловік, но не бреше...

Лейтенант замахнув на нього револьвером. Та Чамро раптом перехопив його руку і, винувато посміхаючись, покрутив пальцем біля скроні:

— Він у нас, той...

Старий обурився.

— Ти дурака з мене не роби, Чамро! І не викручуйся перед гівном. Дай хай стукне Тихона разок! Дай! Це ж не німця – а свого! Ех, христопродавці, вашу...

Тихона таки стукнули. І Отто, і котрийсь з поліцаїв. Засторчився старий головою в замет. Червоніє сніг округ голови.

А валянці вгору задрались: в лівому підошва стерлася – солома висунулась, тепло рожевіє...

Біля церквища, на ставу, осмученому сивими вербами, юрилися люде. Декотрі вже, помолившись і намерзнувшись, додому йшли, несли старі зелені пляшки з свяченою водою.

Серед ставу, на розчищеному од снігу льоду півколом стояли хрести, теж із льоду вирубані і щедро офарбовані квасом. Царські ворота, ікони в рушниках на льодяному іконостасі, ялинове віття, свічки. Посередині вирубаний був ще один хрест, прямо в льоду. Темніла вода в ньому, де-не-де вже плавало соняхове шкарупиння. Молодь і дітвора товпились біля води, вмивалися, натирали одне одному розпашілі щоки, хлюпали, сміялися

Коли валка німців з поліцаями вийшла до ставу, люде враз притихли, зацепеніли, немов би всією громадою раптом назад сахнулись. Гомін помалу вщухав. Дехто найбільш обачливий прямо по снігу сунув у лози.

Білобровий Отто, що тепер ні на крок не відходив од Володі – зупинився, побачивши перед собою таку яскраву й неповторну картину, що важко було не зупинитися: синій став, широким півколом розмальовані хрести, урочисті царські ворота в стрічках і ялиновому клечанні і великий натовп селян. Лейтенантові раптом прийшла в голову блискуча ідея. І він, — як і належить справжньому солдатowi великого рейху, енергійному й завжди цілеспрямованому, — вирішив негайно її здійснити. Тим паче, що він сподівався таким чином якомсь реабілітуватися в очах свого хоча й дохлого, але, чорт візьми, не зовсім ще отупілого од горілки дядька.

Отто зупинив колону пострілом і побіг до коменданта. Бібрах, як заліз у машину ще в полі, так і сидів, мерзлякувато закутавшись і піднявши комір. Безупину палив, систематично подаючи водієві пожовані недокурки, щоб той викинув. Водій слухняно викидав їх і, навіть не дивлячись на свого шефа, чиркав запальничкою, знаючи, що нова сигарета вже в зубах у Бібраха. Більше нічим комендант, здавалося, не цікавився. Давно вже не почував себе так паскудно. Хоча нічого нового він для себе й не відкрив сьогодні. Він ні на йоту не сумнівався, що саме так закінчиться їхнє ідіотське парі. Але коли побачив цього хлопчиська, глянув йому в очі, що горіли такою силою, ненавистю і ще чимось незбагненно високим і чистим – він не тільки розумом, а шкірою відчув, що переможений. Його солдатські, навіть в найкращі дні, очі горіли зовсім іншими пристрастями. Іноді не треба бути фельдмаршалом, щоб хитромудрими стратегічними ребусами передбачити ісход війни. Іноді досить глянути в вічі ворогові за п'ять хвилин до смерті.

Заглибившись в свої роздуми, Бібрах неуважно вислухав жвавого племінника і кивнув на знак згоди головою. А шоферові наказав під'їхати ближче.

Отто наказав Чамрові з поліцаями зігнати всіх на ставу до купи й жодної душі не випускати. Бо люде вже сипонули були врозтіч. Поліцаї і частина німців, пострілами, погрозами й прикладами знову загнали людей на лід. Чамро виступив наперед і крикнув поверх голів низьким зірваним голосом:

— Нікому не розходитись! Стоять! !

Володю повели прямо до хрестів. Ідучи мимо натовпу, він до болю вдивлявся пронизливими аж надто блискучими очима. Простоволосий, з білим чубом, страшним обличчям і руками. Шукав когось у натовпі. Матір свою? Чи Антоню?.. Але їх не було.

/Ніхто, крім Володіного сусіди, діда Павла, не знав, що змучена нічними пошуками, Антоня передосвітом прибігла до його матері, і вони, випросивши в діда коня і санчата, поїхали в ліс.

Хоча дід Павло їх і відмовляв, резонно доказуючи, що партизани не трава, щоб їх могла навіть баба знайти. Та ще й на санях.../

Отто вибрав середнього, найкремезнішого стовпа. Настрій у нього значно покращився – йому все більше подобалась власна вигадка, і потроху забувалося ганебно програно парі. Він навіть згадав колись почуту фразу: "Програє той, хто вмирає – сильні не програють". А мертвим буде через п'ять хвилин цей ідіот, що мав сто шансів зі ста і жодним не скористався.

— Сильні не програють! — вже вголос повторив лейтенант і наказав Чамрові привести партизана, водночас подаючи йому аркуш паперу.

Володю підвели і поставили до хреста. Відчув, як спиною його торкнувся, плечима, головою.

Чамро присів на коліно, ретельно вивів великими, в усі боки похиленими літерами слово "Бандіт". Підвівся, зсутулено підійшов до Володі, не піднімаючи голови, довго приклеював аркуш йому на груди, але нічого з цього не виходило – аркуш відклеювався й падав.

Отто лютував, нервово бігаючи вздовж вишикуваної шереди поліцаїв і німців. Нарешті Степан знайшов вихід: прорвав в аркуші дірку і зачепив його за гудзик. Винувато повернувся до лейтенанта, незграбно козирнув:

— Почепив.

Отто закинув руку з пістолетом за спину, ще раз пішов уздовж шереди, пильно вдивлявся в побурілі од морозу обличчя поліцаїв. Затримався поглядом на Нестерові / він ще там, у полі звернув увагу на цього мовчазливого ведмедя/. Постояв перед ним, розхитуючись з каблука на носок і покусуючи губи. Наказав вийти з шереди. Нестер зробив крок. Потім ще один. Приставив до величезного розбитого валяння іграшковий приклад карабіна.

Від машини повільно й обережно йшов по льоду Бібрах, засунув руки глибоко в кишені.

Лейтенант глянув на дядька, ледь помітно скривив губи в насмішці і кивнув Нестерові на Володю, жестами наказуючи, що саме він буде розстрілювати юнака. Лице Нестера враз поблідло, він оглянувся, немов шукав для себе підтримки і опустив очі.

Але з місця не рушив.

— Schnell!! — інтуїтивно відчуваючи небезпеку ще одної поразки, високо крикнув Отто.

Нестер стояв нерухомо.

Отто вихопив з-за спини парабелум, впер його в груди Нестерові і закричав так швидко й верескливо, що й німцеві навряд чи щось з того було зрозуміле. Пістолетом пер і пер у груди.

Нестер дивився на нього зверху. Потім взяв пістолет за ствол і легко одвів його од своїх грудей. І підвів голову.

Підвів якимось уже певніше, наче б з полегшенням. Обвів усіх поглядом: прикинув шереду поліцаїв, сірий натовп на льоду, прикипів до нього очима Володю. І сказав, глухо і просто, як жив, не боячись уже нічийого осуду. Сказав не німцеві, а так, у простір. Ніби подумав уголос:

— Коли б у гурті... вистрілив би... А сам - не буду... Ні.

І не чекаючи наказу, сам простягнув спантеличеному німцю карабін. Отто, не знаючи жодного українського слова, зрозумів його жест, як пропозицію самому розстріляти хлопця. Це було так несподівано й зухвало, що він механічно взяв зброю з Нестерових рук, кліпаючи білими віями. Але через мить він опам'ятався і, з дикою лайкою шпурнувши карабін під ноги поліцаям, кинувся з пістолетом на Нестера.

Зупинив його короткий, як постріл, окрик Бібраха. Комендант на цей раз аж надто енергійно підійшов до племінника і, не стримуючись, люто прошептав:

— Негайно припини цю комедію, сопляк!

Отто несамохіть виструнчився.

А Бібрах підступив до поліцая, коротким жестом вказав йому на місце поруч з Володею. Нестер поволі обернувся і пішов до хреста. Став поруч. Плече в плече. Білий ,

як сніг.

У Володі сльоза скотилась чорною щокою.

Комендант підкликав Чамра:

— Командуй, — кивнув на шерегу. - Швидко!!!

Нестер правою рукою притиснув до себе хлопця:

— Держись, Володька.

Глянув на груди йому, зірвав папірця, зіжмакав і кинув під ноги. Набрал повні груди пекучого холодного повітря, видихнув, подивився на людей востаннє, на сиві верби, далі ще вище на сонячне небо, і сказав, міцно стискаючи юнака правою рукою:

— Прощай усе!..

Мішана шереха уже цілилась в них. Цілився Прокіп, Карпо, Федір, Сашко, Ганс, Фріц, Курт...

Чамро підняв набряклий червоний кулак:

— Плі!

Тріснув недружний залп.

Зойкнув, поточився натовп.

Сипнув іній з верб, засріблився проти сонця.

Володя впав, як зрубаний, навіть рук не випростав. Ударився головою об синій лід. Нестер тільки хитнувся, спочатку вперед, а потім – рвучко назад, розпрямляючись. Вдарився плечима об хрест. Хрест упав навznak у нього за спиною, розсипався на скалки. Нестер, втрачаючи сили, почав валитися на лівий бік, а голову все задирав вгору, вгору, вгору! Широко розплющивши вже помертвілі очі, він і не впав, а майже ліг поруч з Володею. І тільки тоді почав важко бити ногами. Конвульсійно випрямив їх. Ще раз вдарив! Утих.

Дзвінко /детонуючи в береги/, тріснув лід.

Сірий зацепенілий натовп охнув.

І сипонув врозтіч.

Їх ніхто вже не затримував.

Ще раз загрозливо крекнув лід.

Німці, а за ними й поліцаї теж сунули з ставу. До машини.

Лише Карпо затримався, нахилившись за кинутою гвинтівкою. Підняв її, почепив на плече, до свого карабіна. Глянув туди, де перед купою наколотого льоду лежали Нестер з Володею.

— Нема Нестера... Наче й не жив. Мовчав, мовчав і вмер... А що зробиш? Я теж мимо пустив, а хто повірить?!

Потрухикав до шляху.

...Яскраво сіяло сонце, виблискувало, переливалось в гранчастих склянках льоду. З країв починала вже пришерхати вода у вирубаному на ставу хресті. Валялися жовті, наче ще й теплі, блискучі гільзи.

Тиша округ.

І на ставу. І на селі.

Мов глибокої ночі.

Раптом – застогнало. Нестер заворушився. Чубата розкудлачена голова піднялась. І впала, стукнулась об лід. Знову завовтузився. Довго схлипуючи, хропів і булькав простріленими грудьми. Обіперся руками, сів. Повів округ каламутними очима.

Спробував на ноги звестись, не звівся. Закашлявся, хлинула горлом темна кров. На коліна, на синій лід. Трохи заспокоївшись після кашлю, застогнав, аж зубами заскрипів, і – поповз. Загрібав руками, хватався за примерзлі льодини, шкрябав нігтями. Повз. Як поранений звір, залишаючи густий кривавий слід.

У лози повз.

Що в берегах диміли...

*

Антін сидів, зіперся на одвірок веранди одерев'янілою спиною. Давно погасла цигарка в руці. Глибока й неторкана тиша березневої ночі дзвонила у вухах. А перед очима все ще

стояло криваве Водохреща, куди вони примчали з лісу смерком, попереджені Антонею. Спізнились...

Хтось грюкнув у Чамра в хаті. Веранда була прочинена і Антін чув, як рипіла нова, ще не підогнана підлога під ногами, чулося важке хрипле дихання. Видно сам хазяїн надвір ішов. Антін, мимоволі затамував подих. Прислухався. Але не ворухнувся – таку втому нараз відчув, таку свинцеву втому! І байдужість. Сидів проти дверей, прямо на сходах.

З хати ніхто не вийшов. Зашаруділо в кухні, брязнуло відро /навпомацки його шукав/. Чамро закректав / видно, на коліна став над відром/. Довго мочився – порожнє відро дзвінко деренчало. Кашлянув, плюнув кудись у куток, і знову зарипіли погано підігнані дошки.

Антін провів долонею по чолу – долоня змокрила. І схопився!

З якоюсь неймовірною яскравістю – мов удень – побачив сонного Чамра над відром. Як він підвівся, щось пробурмотів, кашлянув і пішов, навпомацки чалапаючи мозолистими напруженими ногами по холодній рипучій підлозі. Ліг, важко вовтузився, поправляв подушку під головою. Поплямкав губами. І заснув...

З якоюсь дивовижною нещадністю постала перед ним вся суть, яку він раніше не міг відчувати отак голо, грубо.

"Як же ж так?!."

Бився й бився в гарячій голові цей наївний вигук, повторюючись і розганяючи всі інші думки.

Зробилося моторошно.

В очах ще палало Водохреще.

Володя лежав на льоду.

Задубенів уже.

Інеєм сивів.

Криваві плями на снігу.

Антонін зойк страшний...

А за спиною Чамрове шарудіння біля відра. На кухні.

Сьогодні.

Зараз!!!

Відстань в тридцять років – зникла. Звузилась в цю вогненну мить до півкроку.

До подиху – Антін ухопився за груди – таким гострим боєм пронизало серце, що в очах потемніло. Так запекло, так все в ньому заклекотіло! І разом з пекучим боєм народилась решимість – саме зараз, негайно! Як це буває в хвилину смертельної небезпеки, коли вагатись ніколи. Він до найпотаємніших глибин відчув

Свою МІРУ СПРАВЕДЛИВОСТІ – непідвладну рокам і законам.

Він ще раз потер долонями лоба, намагаючись вгамувати дріж у всьому тілі.

— Охолонь, Антоне... Так не годиться... Спокійніше...

Але сам уже турнув двері веранди, вони тоненько запищали і відчинились. Пройшов на кухню, постояв, звикаючи до темряви. Кров глухо шугала у скронях. Закресав сірника, підняв над головою, обдивився кругом. На столі брудні тарілки, пів цеглини сірого магазинного хліба, головка часнику і купка часникового пір'я. На підвіконні невеличка голенька кукла без ноги.

І відро в кутку, біля плити.

Сірник догорів, припік пальці. Антін тріпнув рукою, кинув його і рішуче пішов до кімнати – несамовито зарипіли до-о-шки!

— Степане!.. – зупинив його переляканий шепіт. – Хтось по хаті ходить, прошнись... Чуєш?..

— Га?.. – буркнув крізь сон Чамро. – Спи, спи...

— По хаті ходить... Ой боже мій!..

Антін знову запалив сірника, роздивляючись, де вимикач.

— Степане! – зойкнула вже на всю хату жінка.

Чамро рвучко сів.

Антін ввімкнув світло.

Жінка сиділа на постелі, сахнувшись в куток і мимоволі затуляючи сполотніле обличчя голими руками. Степан, засліплений спросоння, довго кліпав очима. Кремезний, з крутими ще плечима, в теплій зеленуватій сорочці. Крутолоба голова лиса, тільки на скронях сивіло кучеряве волосся.

— Сівер?!

Антін не відповів, відчуваючи, як цівочка поту потекла від скроні щокою, лоскотала підборіддя. Він не міг відірвати погляду від Степанового обличчя, яке йому двоїлося в очах: то впливало ще те, з сорок другого, червоне, двадцятисемилітнє, то затулялося сьогоднішнім, зморшкуватим, трохи одутлуватим, але ще тугим, з густими настовбурченими бровами.

А Чамро вже остаточно прокинувся. Привчений трагічно-поплутаним життям до найнесподіваніших поворотів, жодним порухом не видав свого стану. Тільки кошлаті брови майже зійшлися на перенісці та темна тінь складки перекрала пів лоба.

Хіба один-єдиний короткий погляд-зблиск на рушницю, що висіла на стіні. Антін помітив той погляд. Відчув це й Чамро, і може тому грубо гримнув на молоду ще дружину /одружився Степан десь у сусідньому селі, вже одсидівши/:

— А ти чого? Ану!..

Жінка злякано ковзнула під ковдру.

Чамро кинув погляд на Антона і, намагаючись трохи пригасити очі, ще більше насурмачив брови:

— А ти... по-партизанськи - середночі. Не забув...

Дотягнувся до цигарки на табуретці, витягнув одну, взяв сірники:

— Сідай, раз прийшов.

— Одягайся, — коротко сказав Антін.

Степан відклав сірники:

— Це як понімать?

Антін підступив ближче і, стримуючи себе, повторив:

— Одягайся!

Чамро блиснув очима. Але спитав спокійно, нарочито буденно:

— Куди це мені... одягатись?

— Туди, куди ти Володю водив!

Цигарка зламалася в Степановій руці. Але він неквапом дістав ще одну, прикурив, глибоко затягнувся. Раз і вдруге.

— О-он як?.. - прикрив верхньою губою нижню, випустив дим униз, нарочито розтягуючи слова. - Це ти трохи опоздав, партізан. Уже водили... Двадцять чотири зими. Спокутував гріхи... вольнії і невольнії... як сказа...

— Таке спокутується смертю!

Чамро повільно встав з постелі. Високий, вищий за Антона. Тюрма не зігнула. Трохи викривлені, але міцні ноги, тісно обтягнуті трикотажними перекрученими підштаниками, сорочка висмикнулась.

— Слухай, Сівер! Те, що ти бандіт - мені не в дивину. І в чужі вікна плигати середночі, заливши очі, тобі не звикать. Але в хаті будь людиною. Бо я можу і - в три шії, щоб ти багато не балакав! І Володею хватить мені тикать - я своє одтрубив. За всіх! Звільнений і прощений по всіх законах - по твоїх же законах!

— Нема такого закону, щоб Володя був мертвий, а ти живий.

— Не зікай! - трохи підвищив голос Степан. - Я таких, як ти...

— Одягайся, падло! Бо - голого пожену!!!

Чамро, що стояв до цього якось підкреслено вайлуватого - раптом відчайдушно плигнув до стіни, простягаючи руку за рушницею. Але Антін чекав цього стрибка і - прямо навстріч - коротко вдарив в підборіддя. Степан змахнув довгими руками, зламавшись через бильце, впав на ліжку.

— Я не Володя! - видихнув, зриваючи з стіни рушницю.

— Рятуйте!.. Вбиває!! Ой!.. - дико закричала дружина.

Чамро повільно підвівся, сів. Темна цівочка потекла по бороді, капнула на постіль.

Не обертаючись, ударив жінку:

— Цить, лярва!

Підвівся, важко пішов через хату. Вийшов на кухню, знайшов там якусь ганчірку, витер кров. Антін стояв серед хати, зіперся руками на рушничні стволи. Чекав. Чамро так само повільно вернувся і сів на стілець. Кров знову виступила. Заговорив, видихаючи, з паузами, важкі слова:

— Я не боюсь тебе, Сівер... Нічого не боюсь... Там...Вибили страх... Там все вибивають...

Антін "переламав" рушницю, заглянув - патрони були на місці, тьмяно поблискуючи червономідними капсулями.

— Не кладай - заряджене... Тільки ти мене не вб'єш... В тебе в самого руки в крові, Сівер... Не можеш ти мене вбивать....

Антін вперше здивовано глянув на Чамра.

— В крові... По самі лікті...

— В фашистській.

— То однак для мене. За двадцять год я багато взнав... Було коли думать... Тепер для мене вся кров червона... Німецька, турецька, наша...

Антон в піт кинуло од цих страшних слів. Але силою стримав себе:

— Ну, це ти там, — кивнув головою вгору, — графу Толстому розкажеш, праведник.

І не стримався, прорвалось:

— Виправдання знайшов собі, новоявлений Христос! Ніт, Чамро - не буде виправдання! Хоч сто років у тюрмі сиди! Я сьогодні твій закон! Останній! Зраді прощення нема! І не буде во віки! Бо народу не буде, держави не буде - нічого не буде!! Одягайся!!

Степан сидів нерушно, тільки плечі ще нижче зсутили:

— Вбивай у хаті...

— Востаннє кажу - вдягайся! Бо рішу тут! Я прийшов!!!

— Степа-а-не.., — тихо і мляво простогнала дружина. - Води-и-чки...

Плечі Чамрові дрогнули. Він випрямився, встав, повільно обвів погаслими очима нову свою хату і почав одягатись.

Прямо в підштаниках вступив у величезні розбиті валянці, накинув полушубок, шапку і, не підводячи більше голови, пішов до дверей.

— Степ-а-ане.., — знову тихо озвалась дружина. - Хоч попрощайся...

Пішов з хати.

Не обернувся.

...Вони йшли сошею. Прямо посередині. Антін ішов попереду, не оглядався, кинув рушницю на плече. А Чамро - позаду, зсутулений, руки за спину - роки привчили.

Вдруге заспівали півні.

Деся собака завалував.

І вмовк, знову поліз у холодну будку.

З станції березнева ніч донесла темнуватий гудок паровоза.

Чамро зупинився, прикурив. І пішов швидше. Догнав Сівера, порівнявся. Навіть випередив трохи:

— Не спіши. Встигнеш.

Антін не озвався.

— Хочу сказати тобі... Останнє.

Кілька кроків ішов мовчки.

— Ти... на мене схожий. Не на сьогоднішнього - н. А на того... з сорок другого... Метався... Бив... Володю мордував... А винуватий був не Володя... Володя - щеня сліпе... Ти слухай!..

— Іди!

— Мене рішиш, бачу... А спокою не буде. Ти не з-за мене тиняєшся... Щось друге тебе ночами водить... Пече щось... Дихати тобі нічим, Сівер... Ти такий, як я тоді... в сорок другому... Тільки не признаєшся... Даже собі...

— Замовкни!

— Я вже мертвий... Думаєш, я б тобі дався, аби жить хотів? Не, партізан - Чамра голими руками не беруть! Да нема вже Чамра... Пропав... Смислу нема... Всі ж ми... Всі... Безгласі, безсилі, сліпі...

— Не пащекуй! "Усі, всі..." Про себе думай! Як жив? Навіщо?

— А ти? Ти ж не...святий - божий!

І змовк. Затягся цигаркою.

Місяць стояв посеред неба.

Блідий, підсліпуватий.

Тіні від хрестів на кладовищі були куці й холодні.

Чамро зупинився.

— Іди, йди! Тут тобі місця немає.

Чамро хрипко, задушено засміявся.

— А мені все одно. Земля скрізь однакова...

Вийшли за кладовище. Далі дорога повела до провалля, де брали колись глину. Червону. Призбу підводити. На долівку.

Тепер воно заросло бур'янами.

Окрай провалля стали.

Антін плечем скинув рушницю.

— Повернись!

Чамро викинув цигарку. Червоний вогник впав у бур'ян.

Не повернувся.

"Вона ще не встигне й згаснути..."

— Давай, давай! - озирнувся на Антона. - У спину легше цілить. Знаю! Так що давай... Свій свого, кажуть, щоб чужий і духу боявся... Брехня! Щоб сміявся!..

Антін підняв рушницю і натис на обидва курки...

ГЛУПА НІЧ

Вдруге заспівали півні.

Пішов вулицею.

Йшов, неначе спав. Навмання. Прохоплювались у голові якісь думки, але мляві, куці, уривчасті.

Поминув сільраду, клуб. Проти клубу навіть зупинився біля вітрини. Білими великими літерами було написано назву фільму: "Бур'ян". А трохи нижче, там, де пишуть початок сеансу, на гвіздочку хтось почепив шкіряну рукавичку. Хтось забув у клубі... На клубі, видно на горищі, завищали, заголосили коти. Так неприємно роздираюче. Посміхнувся про себе:

"Що за любов у котів? Такий кагал?.. Це діло тихе, лагідне, а вони лементують, як цигане?.. Цікаво, а хтось же є в селі, що оце зараз мліє од кохання, ніжно і чисто цілує. Ні, ні чорта... Нема. Сплять, як ведмеді. Аж село деревами хитається од хропу..."

"А скільки буде зараз дітей зачато..."

"Чи не лихий час?..."

Не зчувся, як дійшов аж до церкви. Церква поки що вціліла. Її вже сто разів закривали, збивали хрести. А зламати поки що не зламали. Правда минулого року закрили вже остаточно, а цієї зими вирішили і знести. Знайшли таки на що її употребить – контору з весни почнуть будувать. Ждуть тепла.

Церква височіла на горбі, невелика, але охайна, довершена, з двома банями. Увесь вигін – двір церковний, — і досі де-не-де зберіг залишки невисокого парканчика.

Колись тут готіли могутнім гіллям велетенські липи,

Антін ще пам'ятав. Нема. Пішли на дрова. Стояло лише кілька покручених роками шовковиць, сумуючи і дичавіючи від довгих вітряних ночей і людської байдужості. Та старезний напівусохлий осокор височів посеред вигону, неначе посивілий знак оклику.

До церкви не було сліду. Як упав сніг з осені, так і лежав неторканий. Жодного сліду. Ні людського, ні якогось іншого. Антін і сам не знав, чого раптом повернув з шляху. Багато взагалі він робив сьогодні непонятного – ніч водила.

Березень...

Сніг провалювався, проламувався під чобітьми, гучно хрупотів. Розсипались на всі боки тверді гострі уламки, сипались униз, на шлях.

Зі сходів сніг уже зійшов. Незабрьохані дошки тьмяно білили, одбілені сонцем. І здавалися навіть теплими чомусь.

На дверях – великий замок, ржа з нього потекла рудою патьокою униз. Крім замка ще й дошки навхрест для певності.

"Загатили на совість".

Поторсав двері, не здвигнувся.

Христос, колись кимось намальований на дверях вицвів і збляк, фарба повилушувалась. Жовтіла лиш бліда дужка ореолу...

Неквапом обійшов округ церкви, підійшов до вікна. Шиб майже не було. Взявся руками за легенькі /більше для ока/ зоржавілі ґрати, потягнув. Ґрати заскрипіли і подались. Поставив їх під стіну. Затоптав цигарку, підтягнувся на руках і сів на підвіконня. Перекинув ноги і плігнув усередину.

Дзвінка луна віддалась по всіх кутках.

В церкві здавалося холодніше, ніж надворі. Пахло морозом, пусткою, виселеною квартирою. Тугі снопи місячного світла падали через вікна, викарбувавши на підлозі чіткі квадрати рам. З кутків віяло темрявою, тривогою, таємницею. Кожен порух віддавався луною, потроюючись і довго не затихаючи.

Антін уже трохи призвичаївся. З темних затінених стін просвічували тьмяні ікони, де-не-де жевріли рушники. В місячному снопі на підлозі блищало якесь лахміття. "Ризи..."

Зупинився перед віттарем. Постояв, роздивляючись. Царські врата були попсовані, іконостас в багатьох місцях поламаний.

Антін тупнув ногою, прислухався.

Туп-туп-туп... Шу-гу-гу... Пішло луною по кутках.

Прокашлявся, гукнув:

— Го!

— Го-го-го-о-о... - шугонуло вгору, стихаючи.

Підняв голову. Світили з неба зорі.

"Залізо позривали..."

"А мо' вітром позривало?..."

Стало сумно, холодно і моторошно. Попід стелею десь угорі неначе шугали і лопотіли якісь тіні. "Кажани?..."

Щось стукнуло за іконостасом, щось посунулось.

"А може тут ще якийсь ідіот нишпорить?..." І щоб якось розігнати мороз поза шкірою, Антін голосно засміявся. І враз оцепенів: церква у відповідь зареготала, зачвила стома голосами, озвавшись і захрипівши всіма закутками. Ніби захитались ікони по стінах, затріпотіли рушники.

Тіні вже не ховалися по кутках, а перелітали, миготіли перед очима.

Стало ще моторошніше.

Але якийсь уже біс вселився сьогодні в Антона. Він не поспішав вилізти з церкви. Навпаки, неквапом пройшов до дверей.

Штовхнув їх зсередини. Двері тільки загули, посипався порошок за комір. Знову сам собі усміхнувся: "Побачив би мене зараз Федоров?..." Зачепив ногою якісь вірьовки, десь високо угорі жалібно озвався дзвін. "Дзвіниця..." Спалахнув у пам'яті прадавній прохолодний Великодній ранок. Мовчазна святкова мати /це молода тоді/ з корзиною. І багато людей з корзинами.

Урочисті батюшки в золотих ризах. Співи, кадіння. Ходили поруч церкви, святити паски. Але найяскравіше вирубувались у пам'яті чомусь оці вірьовки, що звисали з дзвіниці до самого долу. І вусатий червонощокий дзвонар, що стояв як солдат, намотавши вірьовки на руки...

Скоріше намацав, ніж побачив хисткі покручені сходи, які вели на дзвіницю. Обережно почав підніматися ними, тримаючись за розхитані перила.

"От би Федоров мене зараз побачив..."

Сходи пронизливо скрипіли під ногами, обламувались. Запилені перильця ходором ходили. Обличчя неприємно, гидко якось обплутувало павутиння, слався порох. Все скрипіло, розгойдувалось, і Антонові здавалося, що вся старенька церковка хитьма-хитається, ось-ось не витримає – впаде навznak, розсиплеться на згадки...

Знизу дзвіниця наче й невисока. А коли Антін піднявся і став у вікні, зіпершись ліктями на потрухлі бильця – високо все-таки здалося.

Важко спить село перед ним унизу. Розляглося табором округ церкви, вилягло, спить. Дише спокійно, рівно. Зверху село ніби менше, чепурніше і глибше. Схоже на сизий офорт, не дуже чіткий, півтонами, тінями. Темніють купи дерев, подвір'я, темніють дороги, вулички. В усіх напрямках.

"Таке воно і сто років було. І зараз таке. Дивна штука. А світ на голові ходить. А село спить, як і при царю Горосі..."

Тихо.

Наче увесь світ заснув.

Ні вогника, ні зойку.

Ні матюка хоча б у сні...

Один таки вогник жевріє.

Сонно блимає чиєсь вікно.

"Кажись у молодого вчителя. Не спиться після Києва..."

Антін довго стоїть і довго дивиться на село внизу.

Вітру нема, а дзвони, здається, тихо гудуть, як дроти на стовпах.

"Сто год тихо гудуть..."

Підійшов до одного, стукнув його тихенько лущиком, дзвін загук голосніше, хвилями затихаючи, заколисуючи. Ластівчине гніздо на дзвоні біля вуха. Ледь торкнув його рукою відпало, розсипалось на порох.

Сів на балку. Дістав з кишені пляшку, допив решту.

Перекинувся через перила і, потримавши трохи в пальцях, пустив пляшку вниз. "Раз, два, три, чотири, п'я..." Почув, як пляшка впала на сніг, але не розбилась.

"Літом пацани знайдуть..."

Закурив. Знову на село задивився. В голову прийшло дивне бажання. Захотілося, щоб оце зараз в руках мати бомбу.

Пожбував би її насеред села. А сам би згори дивився, чи хоч бомба розбудить їх?..

"Чортті й що! Володя, село рятує, ніч у снігу лежав, а я... Бомбу?. – Дожились?.."

Знову, втретє вже сьогодні відчув, як закипає в грудях сліпа лють, як стає важко дихати і тісно серцю в грудях.

Взагалі він сьогодні сам себе чомусь не впізнавав.

"Хіба тільки сьогодні?.. То лють, то туга, то байдужість... Як у дівки на виданні..."

Дивився й дивився на сонне село. "Сплять, ховрахи!..."

А лють піднімалась з грудей. І не в змозі більше противитись їй, підбіг до вірьовок, ухопив їх усі жужмом і почав калатати в дзвони.

Дзвони, прокинувшись од вікового сну, загули усі разом, на різні голоси,

зливаючись у суцільний могутній рев. Дзвінко, сильно, високо, заклично лящали підголоски. Тривожно і якось темночервоно гули два однакові дзвони. Хриплим, рокотливим басом, ухав двадцятипудовий пощерблений, покриваючи і злагоджуючи усіх разом.

Над селом калатали дзвони.

Антін оглух.

Деся загубив шапку.

Але він з усіх сил розгойдував і розгойдував дзвони,

Розгойдуючись, і сам літаючи по дзвіниці. Здавалося, що й дзвіниця розгойдалася, скрипіла і хиталась. І село хиталось. І нахилялось то в один, то в інший бік, ризикуючи струсити з чорної спини приліплені ластів'ячі гнізда хат...

Кинув вірьовки.

Не стало більше снаги.

Дзвони довго ще гули, розкочуючи хвилі по селу.

Утер рукавом мокрого лоба, неприємно лоскотало лице липке павутиння. Од пилу і порошу, піднятого дзвонами, гірчило в горлі. Майже впав знесилений грудьми на перила. Глянув униз.

Село спокійно спало.

Блиснуло і погасло одиноке віконце.

Важко спускався хисткими сходами.

Спустошено.

Неначе усі дзвони на плечах ніс.

Уже на шляху дихнув вільніше. Вмочив руки у сніг і стер з лица липуче павутиння, зняв і пальто, витрусив. Пішов жвавіше. Навіть посміхнувся сам собі невесело.

"Осталось стріти когось та одмолотити..."

А в ушах ще гули дзвони і рипіли спорохнявілі сходи.

"Сплять землячки, хоч під вікном кожному по дзвону повісить".

На вулиці посвіжіло. Мороз пощипував за вуха, бадьорив, лід по калюжах уже не ламався, тільки потріскував під чобітьми. Антін тільки тепер помітив, що оце без шапки. Махнув рукою – вертатись не хотілось.

Таке байдуже все зробилось. Гірко в горлі було од пилу. Вдихав і вдихав ніжні березневі запахи. Знову звідкись з городів вишнево повіяло лозою. А перед очима чомусь весь час гойдалися великі мідні дзвони.

"Таки набражився я сьогодні..."

Хоча голова, здавалося, і була свіжою, тільки важкою і великою, теж, неначе дзвін.

Немов почувши Антонове бажання, доля змилювалась – хтось широко йшов позаду, доганяв. Кроки в нічній запаморочливій тиші села чулися виразно і чітко. Видно, йшов хтось молодий, дужий, кроки карбував міцно, не шкорбав закаблукми.

Ближче кроки.

Антін різко обернувся і став посеред дороги, високий, наїжачений. Перехожий, не збавляючи кроку, хотів був обминати, щоб далі йти. Антін перепинив. Перехожий, по

виду ставний юнак, здивовано зупинився, немов розмірковуючи, чи дати цьому безперечно підпилому дядькові по шиям, чи піти од гріха.

Антін раптом опустил розставлені руки, придивлявся:

— Ла...

І юнак пильніше придивився!

— Ви, тату?!

Антін спочатку теж оторопів, потім голосно зареготав:

— Ну, щасливий твій Бог, Ладимир! Був би засвітив тобі, не роздивившись !..

Вони стояли посеред дороги, обидва високі, міцні, син уже доганяв батька. Антін, завжди мовчазний і стриманий, чомусь безпричинно і якось неприродньо сміявся. Володя мовчав, з-під лоба позирав на батька.

— Де це ви насапожились?..

Антін перестав сміятись, обурився. Окинув сина з голови до ніг:

— Іш ти...

— І шапки нема.

Антін взяв сина за плече:

— Давай, лишень, присядемо.

— Ходімте краще додому...

— Постой, не просторікуй.

Зійшли на обочину. Антін, не роздумуючи, сів прямо на затверділий сніг. Володя топтався поруч.

— Сідай, сідай.

— На сніг?

— Сідай. Не простудишся. Ти кріпкого кореня, партизанського.

Володя здвигнув плечима, став поруч.

Антін дістав цигарки.

— Закуримо, сину?..

— Та... я...

— Чого там... кури. Все одно куриш крадькома. Раз уже до третіх півнів чортів сліпиш. Кури...

Антін довго, уважно дивився на сина, неначе вперше за довго років придивлявся до нього. Гарний син росте. В батька.

Вже цілком дорослий, хоча по роках ще ранувато б, сімнадцятий.

Але рослий, стрункий. Лице смагляве, ніжне, од матері. Непомітно роки йдуть.

Вони довгенько вже сиділи, Антін уже не розглядав сина, сидів, пустив руки між колін, зсутулений, задумався. Озався, ніби здалеку, тихо:

— Побалакати нам би вже треба, виріс ти, Володимир.

Володя пирхнув:

— Якраз оце... зараз ...

Батько помовчав.

— Додому ходімте... Чого ви тиняєтесь у ніч таку?..

Антін, не піднімаючи голови, глухо спитав:

— А чого? Як по-твоєму?

— Звісно чого.

— Гм.., ясно значить. Молодець.

Посміхнувся.

— Та ти кури, не бійся, чого в рукав ховаєш.

— Мати не спить...

— Чув як дзвонило?

— Чув.

— Чого ж не прибіг?

— А куди бігти. Тихо все, нігде не горить, люди сплять...

Не втримався, знову пирхнув, зиркнув на батька скоса.

Антін засопів. Зосереджено розтер недокурок на снігу, важко підвівся.

— Ну от і побалакали. Дай мені сірники, загубив десь свої. А ти потерпиш.

— Тату, ходімо вдох... Мати не спить... І ви... Куди, в такому виді...

— Іди-йди, — сказав якось холодно і суворо. Володя відчув це і йому стало боляче. І шкода батька.

— Не сердьтесь, я... Я розумію, у вас щось трапилось, але куди...

Антін зітхнув з неприхованою тугою:

— Нічого ти не розумієш, Володю. А сердитися мені нема чого, хіба на себе. Поговорити от хотів... Рано видно, а може взівав уже. Та по правді сказати і почати не знаю звідки... Сложний розговор, сину. Іди додому. А мати... вік за мною зжила, пійме. Іди, бо завтра спатимеш на лекціях...

Володя ніяк не міг піти. Зняв шапку, простягнув:

— Візьміть, а то застудитесь...

І рвучко повернувшись, майже побіг шляхом.

Довго кроки хрумкотіли, віддаляючись.

Антін вертів несамохіть шапку в руках. Вловлював ледь відчутний ніжний аромат духів. Уява домалювала холодні дівочі рученята, які грілися в цій шапці. Ворухнулось у грудях щось велике, гаряче, і водночас якесь насторожене, ревниве. Розум ніяк не погоджувався, щоб його Володьку уже милували, цілували, забирали...

" А я йому про дзвони..."

Надів шапку набакир /малувата/ і вийшов насеред дороги.

АНТОНЯ

Антін і знав, і не знав, куди йде. Знав, певно, та признаватись не хотів. Знав ще з Чамрового двору. Коли розтривожив серце спогадами. Стидився свого бажання, тамував його, поки міг. Боявся.

Але от коли з сином сидів, то вже твердо собі сказав, що пійде. Бо таким самотнім і слабим чомусь себе відчув, таким самотнім. Хоча й сам не знав, чого він іде. Що скаже, як дивитиметься.

Вони удвох з Володею любили Антоню. А з ними й ще півсела. Але після Володіної

смерті, Антін обминав її десятою дорогою. Чистою проніс через життя пам'ять друга. І любов свою проніс чистою. Найглибше в душі чистоту він ту беріг.

І було йому в найчорніші дні суму і печалі, якимось світліше на душі. Хоча Антоня одного його можливо й чекала, після Володі. А втім, в жіночій душі ...

Після смерті Володі, Антоня, десь може через рік /після приходу наших/, неначе з цепу зірвалась – гуляла так, що село ходором ходило. З журби чи з боязні за вік бабський короткий. Щаснівляне з гірким осудом оминали "вдовину" хату, в якій щовечора світилося до світанку і дрижали шиби од п'яного гомону .

Антін не судив і не дослухався. Затиснув біль свій і своє поранене серце, мовчав. І все одно щасливий був і кохав її, чисту для нього, незмінну. Ні разу не зайшов до хати за всі оці роки од війни. Іноді було гірко, боляче, обурення розривало груди за Володю. Хотілося пійти і розметати всіх її п'яних слинтяїв, що й сліду її не варті були. Турнуть. Жив глибоко схованою чистою сльозою першого провесіння.

Іноді мимоволі зустрічалися /двадцять п'ять років все ж таки жити в одному селі/, але мовчки розходились, опустивши очі, немов соромились одне одного. Чи перед пам'яттю Володі.

Проходили роки.

Сивіли прихильники Антоніни.

Не сивіла тільки Антоня. Такі не сивіють душею, так і йдуть з життя, наостанок яскраво спалахнувши. Але не палахкотіло вже світло до ранку, заростали стежки, самотніла і осідала Антоніна оселя.

Проходили роки.

Антін звернув з соші. Пішов Вербівкою. Так вулиця звалася споконвіку. І весь куток так звався. Починалася вона з широкої долини з вигоном. Колись долина була глибокою, а тепер тільки з весни води в ній збиралося трохи, серед літа по всій долині паслися прип'яті кози, гуляли длусті горлаті гуси. А верби осталися. Старезні, дупласті, посхилялися над долиною.

Нових ніхто не садив.

І в кожного під двором росли верби. Не переводились. Від того вулиця навіть зимою була темною і ніби зеленою. І здавалася ще вужчою, древнішою.

Другим кінцем вулиця виходила за село. Верби вибігали аж ген у поле, і там поодинці зупинялись навіки, яка де.

Тиша на Вербівці була настороженою, приголомшливою. Луна від кроків, наче постріли, билась об хліви і паркани і довго лунала вулицею.

Антоніна хата стояла окрай села. Трохи осторонь від інших. На хвилиполі. Невеличкий хлівець над дорогою, двір с'як-так огорожений латами. Воріт не було. Замість них теж прив'язана була лата. Під двором, над стежкою вросла у землю і геть обледеніла за зиму криниця.

Антін довго стояв перед двором, біля криниці. Нерухомо висіло відро на ключці.

Присів обережно на цямрину, дивився й дивився на дворище, на хату, серце гуло в грудях од споминів. Пливла перед очима молодість...

Хата стояла вище на горбі і далі у двір. Невеличка, але чепурна, як вдова. Антоня уже з першим теплом відкидала картоплище од стін, підмазала. Сніг зійшов з даху. Де-не-де за зиму вітер позадирав стріху. Присіла хата за роки, понижчала.

Стояла на хвилиполі, стрічала невеличкими вікнами сонячну весну.

Небагато таких хат осталося по селу.

Антін стояв, неначе й сам нараз понижчав і втихомирився перед цією святою бідною простотою. Він і сам не знав і не міг пояснити свій стан. У грудях було тепло і нило, і тужно якось співало.

Стоїть хата.

Тиха березнева ніч.

Блідне місяць, котиться за верби.

Над хатою зорі.

Хата в місячному м'якому ореолі.

Мов у мареві піднімається і пливе над селом. Темна стріха, невеличкі вікна, білі стіни. Кущ смородини під вікном.

Хата.

Як народна пісня.

Пливе геть із серця.

Кропить зорями село.

"Чого так пече в грудях?.. Що це за ніч..."

Притягнув відро до себе, притулився щокою до холодного цинку .

Хата,

Як народна пісня.

Пливе в кінці городів.

Остання...

Витягнув води з криниці. Напився. Холодна вода. Аж парує.

Довго хилиталося відро. Довго скрипіла ключка десь угорі, неначе журавлиний ключ високо-високо пролітав над селом.

Пригнувся під латою, підліз і пішов стежиною до хати. Біля сіней з подивом зупинився: в хаті світилося.

"А з вулиці не видно. Ніч, як день."

Чомусь несамохіть ступав на носочках, і подих затамував.

Взявся рукою за завертку.

"Та сама... Що й тридцять років тому, як уперше приходили з Володею. Тільки одшліфувалась... Хто її не повертав тільки!.."

Повернув. Сіни нечутно прочинились. Дрогнув, несамохіть, і одступив назад. Захотілося раптом утікати назад, поки не пізно.

" Що скажу... Чого... Після стількох років..."

Не втримався, заглянув у вікно. Але вікно завішене було білою занавіскою.

Зважився.

Пішов у сіни.

Антоня сиділа окрай столу, впала лицем на руки. Спала.

На столі стояли миски, пляшка.

" Гості були?.. "

Але все стояло так акуратно, видно, що було неторкане.

І в світличній хаті святково прибрано. Чисті рушники по стінах, Володін портрет, карточки. Фікус напроти застільного вікна. Постіль неторкана. Долівка щойно помазана, не затупана ще, ряднинами заслана. На коминку лампа горить.

Антоня була в темній рясній спідниці і в біленькій кофті в квіточку, з коротким рукавом. Косинка зсунулась, упала на коліна. Коса розсипалась по плечу.

Антін стояв біля порога, голову пригнув /чіпляв сволюка/ — з стіни дивився Володя. В картузі, сорочка розстебнута, на піджаку значок на цепочці.

"В сороковому в районі знялись. Їздили од школи. Антоня теж їздила...

Співали з Володею..."

Тепла хвиля ударила в груди.

Володя неначе посміхнувся, наче й очі в нього блиснули.

А дивилися прямо на стіну.

Тихо так, що чути як гніт у лампі тріщить.

Кіт плигнув з печі, почув людину в хаті. Підійшов і терся об чобіт. Потім шкрябнув двері і занявкав. Антін аж дрогнув, зашарівся, відчув, що Антоня зараз прокинеться. Коли довго на когось дивишся, обов'язково прокинеться...

"Тут ще цей гемон..."

Антоня простягла по столу зомлілі руки, застогнала, підвела голову. Деякий час дивилася перед собою, нічого не розуміла, потім повернулась, відсахнулась з жахом:

— Ой!..

Антін ступив крок, кашлянув:

— Драстуй, хазяйко.

Схопилась, аж чомусь замість вийти, відступила далі за стіл. Стояла, немов у сні:

— Хто там?..

— Так усе добро з хати винести можна! - розважливо і голосно сказав Антін і виступив посеред хати.

— Якого там вихора виносити... - теж трохи бадьоріше відповіла Антоня, пильно вдивляючись. - Антін?!! - зойкнула. Затисла щоки побілілими долонями.

— Антін, — тихо відповів.

Потоптався, не знав чи сідати, чи назад іти, чи ще щось.

Красива була Антоня ще й досі. Струнка в своїй темній спідниці і білій блузці. Наче й не минуло стільки років. Смагляве обличчя ще не зблякло, тільки темними тінями підійшло, та в кутиках губ, смішліві і рухливі, як іскри, борозенки поглибшали.

А очі ще більші стали. Темніші, і не такі блискучі, як колись.

І груди ще високі. Руки самі по собі, несамохіть скубли й скубли, обсмикували блузку.

Подивилася на Антона темними своїми очима, зламалися рухливі брови, набігли

зморшки на чоло, трикутничком-драбинкою. Зашарілась, мов дівча. Ударила кров у лице. Вийшла з-за столу.

— Проходь... Чого ж так стоять... Сідай.

Голос звучав виродно бадьоро і весело, (гамувала душевний стан).

Засміялась /а руки не знаходять собі місця, по столу шастають./

— Ото, думаєш, загуляла баба! Пила, пила та й заснула за столом.

Антін не знав, що казати. Стояв серед хати і дивився на Антоню. А в грудях танула ніжна крига.

— Та ні... Що там, я думав... Звісно, що я...

— Проходь. Та сідай... Чого ти, мов з дому вигнаний!...

І знову засміялась.

— І в Володіній шапці?..

"Звідки вона знає?.."

Метнулася по хаті, змахнула невидимий пил з лави, підбігла до Антона, зняла шапку, почала гудзики розстібати.

— Гостем у мене будеш, раз зайшов.

— Ні-ні, ти звини, — кивнув на стіл. — У тебе щось трапилось, а я...

— Та що там трапилось! — Нічого не трапилось — 47 сьогодні стукнуло Антоні!

"О, то вітаю Антоню", — промимрив у думках, але вголос лише щось муркнув.

Антоня з розгону сіла на лаву поруч з Антоном і якось ураз притихла, неначе її хтось підмінив. Мовчав і Антін.

— Нікого не гукала загодя. Рішила, хто згадає, прийде, з тим і гостюватиму. Да так і заснула за столом — не діждалась.

Подивилась на Антона знизу, зовсім іншими очима, гірко посміхнулась.

— Зійшли года. Забули стежку до Антоні...

Міцно стиснула губи, аж побіліли. І відразу постаріла, тіні зморшок поглибшали. Лише очі темніли тривожно і клично з-під вій.

— Ну, які там года... — опустил очі дододу Антін. — Нащо про це говорить... Тобі не личить.

Підвелась, поправила занавіски на вікні, торкнулась грудьми плеча Антонового.

— Ще побачить який враг...

Сипонуло жаром. Не міг одірватись від витягнутої на пальчиках ноги. Силою перевів погляд на стіл. Тільки тепер помітив, на столі, скраю на біленькій скатерці цілу купу всякого дріб'язку.

"Володіне... Всю ніч згадувала..."

Приперся, чорт..."

На хустині лежали уживклі од часу трикутнички, смужка злинялого червоного сатину, фотокартки, німецький пістолет, зірка з облужаною емаллю... Значок ПВХО з розірваною цепочкою... І одна рукавиця.

Перевів погляд на портрет. Володя дивився перед себе на протилежну стіну. Потім знову на стіл.

Антоня помітила, зніяковіла:

— Його все... Травила душу собі... Наплакалась...

Антін взяв у грубі пальці облужану зірку, впізнав. Посміхнувся:

— Це нам першим вітанням з великої землі переправили, в сорок другому. Володя тоді на залізницю ходив. Йому не дісталось. Розсердився. Так я йому свою оддав...

Повертів зірочку, поклав на місце.

Мимоволі зітхнув.

У Антоні скотилась сльоза щокою.

— Він розказував... Удосвіта забіг, весь у крові.

— Це ми з Ніжина вертались... Дали нам тоді жару...

Взяв револьвер. Повертів у руках. Револьвер виблискував, Як новий.

— І патрони є?

— А я не дивилась. Я його вже... після найшла, у сіні, на хліві.

Антоня щось згадала, розвеселилася:

— Я б його може й не брала зроду, так нужда змусила. Після війни в якомусь году за облігації розпинали, це як Мигаль головував. Ти ж тоді теж у командирах ходив?..

Антін мгикнув щось, опустив очі.

Антоня засміялася, торкнула плечем:

— Не сердься... Все туманом зішло. Так прийшли до мене, почали душу виматувать. 300 рублів хоч умри. І лякали, і просили. "Нема, кажу, хоч ріжте". Тоді Мигаль поліз у комин з головою, щось там шарив. І виліз. Підносить мені до очей руку в сажі: "Бачиш", питає. "Бачу, не повилазило ж". "Що це?" "Сажа", кажу. "Совершенно точно, громадянку Марченко, настояща сажа!" І питає свою комісію: "Що говорить закон про непотрушену сажу?" "Штраф!!" — заревли ті. "Скільки?" "Ето залежить від висоти димоходу" — і сміються, падлюки, в кулак. Тоді він повернувся до мене і рече: "Громадянку Марченко: або підписуйтеся на облігацію, або штрафуємо за сажу..."

Тут я й згадала про оцю цяцьку. "Зараз, кажу, принесу". Побігла у хлів, дістала, і ото як у Щорса, пам'ятаєш, вискакую з хліва, з наганом і прямо до них:

— Вон з партизанського двору, куркулюки!

Як вітром їх здуло. А я міста собі з місяць не знаходила. А вони так і не прийшли. Чи забули.

Антін сидів мовчазний, задумливо гладив долонею блискучий німецький револьвер. Відчув, як щось на плече натиснуло. Підняв голову: гиря з ходиків опустилась на плече, ходики стали.

Антоня знову заметушилася, підтягла гирю, забряжчала посудом.

— Давай же хоч по чарці вип'єм за іменинницю! Чи мо' погордуєш? Ти ж у мене і в хаті не був... після того... / впали тіні на лице/. Чи мо' й був, не згадаю... Стільки тут було...

— Та я вже сьогодні з дня розговляюсь.

— Чого б це. Ти ж не з тих.

— Та так, не знаю...

— Котяй, проклятуший! – гримнула Антоня на кота, що заглядав у горщики на лаві. Кіт знехотя витяг морду з горщика, але з лави не плигнув.

Налила в склянки горілки. По повній. Підсунула. Цокнулась.

— За що ж ми вип'ємо, Антоне? – спитала м'яко, тихо і близько-близько присунулась, зазирнула у вічі.

— Не майстер я на слова, — зніжковів Антін. Підняв склянку. – Ну, вип'ємо за те, щоб ти ще сорок п'ять прожила.

— А нащо?

— Хм... А цього я й сам не знаю.

Обоє якимось ніяково замовчали. Першою скинулась Антоня.

— Давай краще вип'ємо, як Володя казав. Ще перед війною на його день народження, ми утікли од гостей і сховались на коморі – Володя там спав літом. Посіли проти дірки у стрісі – для голубів було пророблено. Місяць світить у дірку, Володя захопив з собою двоє яблук і трохи наливки в пляшці. І сказав: давай вип'ємо за те, щоб рівно через п'ятдесят років на цьому самому місці знов випить. Де б ми не були і що б не сталося... /помовчала/. І комори давно нема...

Випили...

Антоня швидко п'яніла. Зарум'яніло обличчя, заблищали очі, коса знову розсипалась на плечі. Налила ще по одній, міцно притиснулась гарячим плечем до Антона. Обізввалась напівшепотом, хрипло:

— А як же це ти, мою сторону знайшов?..

Довго мовчав Антін. Пекло йому груди, душу пекло гаряче плече Антоніне. Паморочилось у голові. Але пересилив себе.

— Я сьогодні за ніч увесь світ обійшов...

Посміхнулась, кокетуючи:

— Чого ж не спиться – март !..

— Може й март... тільки не такий... важко стало дихати, Антоню. Нічим...

Посмутніла. І знову повернула на своє:

— А я тільки тебе й ждала... Після його. Двадцять год...

І вже відверто, не криючись і не в силах більше стримувати себе, обвила сиву голову його гарячими руками і припала вологими устами до сухих твердих Антонових губів. Цілувала. Жагуче, забула все на світі. Цілувала, і котилися сльози по щоках, солоні крижини. І стільки вогню, стільки нерозтраченої любові було в грудях цієї палкої жінки, що сорок років брела по життю в муках і бруді.

Антоня припала всім тілом, розстебнулась кофточка на грудях, сповзла з плеча, коси закрили обох.

— А ти ні разу-у... і на поріг не став...

Антін відчував, що геть втрачає голову, гаряче жіноче тіло пекло його, він відчував, що й сам уже весь палахкотить.

А Антоня цілує. Цілує, шепче, плаче, цілує очі, уста, шию, груди, обвила голову, скувала руками, як обручами.

— Навіть на вулиці одвертався... А я... ночами хтось шерхне... Думаю, ти нарешті...
З силою вирвався з обіймів, грубо відштовхнув збожеволілу Антоню. Видихнув глухо:

— Заспокойся... Не...

О, як вона очима спалахнула. Схопилась з лави, висока, струнка, розпатлана. Як подивилась на нього. А голос як бритвою тишу різонув:

— Заспокоїться?! Не підходить стара шлюха Антоня?!!

Відсахнувся, в серце вдарений.

Озвався все-таки глухо:

— Я не того... прийшов...

— Не того? А я того??? - рвонулася з лави, підбігла до постелі, змахнула покривало, розірвала подушку, майнуло пір'я по хаті.

— А я того! Дивись, успокоїлась! Зогнила од слів! За тридцять год. Холодна як могила! Хата моя, як могила! Душа моя, як могила! Одна я тридцять год!!!

Антін стояв окаменіло серед хати.

— Мені ще у війну п'яний командирчин смикав подол: "Ти народжена для любові..." Так він п'яний, а правду казав! Так куди ж вона зійшла, любов моя, куди краса зійшла?..

Знову шарпонула подушку, літало пір'я по хаті.

— Все погнило од сліз! Все!!!

Упала на ліжку, забилася у риданні:

Антін підійшов, став скраєчку. Дрижало ліжко од ридань.

Ледь мерехтіла лампа, гас кінчався. Обійняв легенько за плечі.

Не пручалася, тільки дрижала од ридань.

Заговорив. Вперше за всю ніч:

— Я не прошу тебе простить... Твоє горе не прощене. Я й од своїх слів не відмовлюсь, хоч вони у мене, як рілля і бика привалять...

Я сю ніч весь світ обійшов. Всякі музики на душі грали.

І всю ніч пив. Не помогало. Я не буду про все те розказувать.

Не вийде до ладу, та може воно й нідо чого тобі... Та й сам мало що поняв у цьому світі.

Водила ніч і все... І на небо хотілось дратись. Нема на душі спокою. Тільки перед світом стрельнуло у груди, чого мене ніч водить! Живе на землі три мільярди індусів. У своїх теплих норах. А я як дурак ходжу середночі і спотикаюсь об ті нори...

Та це я не туди поїхав...

Аби ти мене зрозуміла... Я видно хоч і сивий уже, а як був дураком, таким і помру...

Ніжно гладив пишну косу Антоніну.

І говорив, сам собі дивуючись. Відчував, як жіноче тіло поступово втихало, тільки інколи дрожало, заспокоюючись.

— Чого там тепер критись... Одну тебе я й любив ще зі школи. Так може ніхто не любить зроду. Та й не треба. Це не любов, це цепи... Нічого в мене більше не було

чистішого...

Я сьогодні вночі може й почув це найгостріше, як з церкви зліз. Того й пішов, хоч зовсім і не думав, що зважусь зайти. А зайшов, так треба значить. Сьогодні можна.

Ти думаєш, я не живий?.. Не тільки пам'ять Володіна мене утримує. О, якби ти мене зрозуміла!

Я видно такий дурний. Така в мене вдача. А я хочу, щоб це осталося чистим, більш у мене нічого нема такого чистого. А людині треба щось чисте.

І так нічим дихати.

Може це мука? Ну й хай.

І в тебе хай буде це чисте.

В обох у нас, Антоню. Я як згадаю, що воно є, жить хочеться.

Я мелю нескладно, а ти пойми хоч якось. Треба зберегти це чисте і так все забруднили.

Став, пройшов по хаті, схвильований до краю. Кутив безупину. Антоня лежала мовчки.

Притихла.

Йому здавалося, що він так і не зміг розтлумачити, передати те, що груди йому розривало ніжністю і глибиною справжньої краси.

Одягнувся потихеньку, повертів шапку в руках. Підійшов до ліжка, але тронуть не зважився:

— Прости, Антоню... Розтривожив тобі душу... Піду. Прости...

Підвелась з ліжка, поправила коси. Сидливо прикрила груди, кофта розірвалась. Підійшла до Антона, подивилась прямо у вічі йому великими своїми очима. Сльози в них уже висохли, і очі від того стали це сумнішими. Видно поривалась щось сказати /Антін аж дрижав весь, чекав/, але передумала, чи не посміла.

Вступила у повстяники.

— Ходім, я зачиню.

Вийшли під сіни.

Розвиднялось.

Голосили півні.

На сході стіна піднялась .

— Іди вже, холодно.

Мовчала, дивилась і дивилась на Антона, наче на війну виряджала. І він раптом відчув, як між ними обома спалахнула невидима іскра, що не треба слів, що перед ним стояла чиста юна його любов, мука його і щастя в цьому розхлюпаному ненадійному світі.

Ступив крок до неї, пригорнув її холодно, струнку, жагуче поцілував вологі солоні од сліз уста. І вона так і прикипіла до нього. Не стрималась, прошепотіла крізь слези:

— Приходь... Коли хоч приходь... до самої смерті. Підтримуй мою душу...

Насилу одірвав її.

Пішов з двору.

Оглянувся вже з вулиці.

Антоня стояла під сіньми, біліла білою кофтиною, як свічка, на темному фоні дверей. Прикрила груди руками.

Шепотіла крізь сльози:

— Пізно... пізно вже,.. зжухла душа... Де ж ти був?..

Антін важко пішов вулицею.

Доки не зник у світанковому мареві, стояла під сіньми.

Далеко біліла кофтиною...

РАНОК

За селом пішов вільніше.

Світало.

Прокидались і по-весняному, весело і дзвінко співали птахи. Деся заревла корова в хліві

Приглушено.

Село ще спало.

Недалеко від села на горбі над ставом, уже видний був темний кущ осокорів над Володіною могилою. Оддалік він схожив був на стиснутий кулак над степом.

В голові гуло од безсоння. Думки пролітали, спалахували і гасли. То дзвін загуде, то раптом Антоніне сумне обличчя спалахне на величезному /опівнеба/ екрані. Спалахне і погасне разом з словами: "Одна 30 год!.." І одна якась ідіотська надоїдлива думка, зовсім безглузда, безперервно біла в голову: "Завтра бригадир загадав на силос... Завтра. На силос..." Одганяв її, а вона знов лізла й лізла, безглузда, нахабна і невблаганна.

Вже недалеко від могили, з долини назустріч йому вийшов сторож свиноферми, додому йшов, одчергував. Зніжковів бідолаха, повернув був назад, але потім махнув рукою і пішов прямо на Антона. Впізнав. Поздоровкались. Пильно вдивлявся в учорніле Антонове обличчя:

— Хе,.. куди це ти чуть світ?

— Та так...

— А я, хе-хе,.. тікати хотів... Прихопив тут, теє... поросяті трохи... Ти не той?..

— Неси.

— Ну, бувай

— ... А за могоричем діло не стане, хе-хе...

Антін обійшов могилу округ.

Розрослися осокори. Вже не охопиш один.

Дощі та вітри обполоскали за зиму, поламали... Кам'яний невисокий обеліск /партизани поставили/ теж був старий, облупився.

Вмурована фотографія розтеклася.

Кілька вінків з хвої геть потрухли, глиця лежала руда, ніби ржава. Легкий вітерець ледь шелестів збляклими паперовими квітами. Округ могили глибокі коров'ячі сліди. Хтось трактором окрутнувся на місці.

Сів на могилі.

Закурив ще раз.

І раптом знову, й сам, не зчувшись як, затулив носа і рота долонею, спробував пустити дим вухом. І знову не вийшло, закашлявся тільки. Залопотіли зі сну граки у верховітті осокорів, знялися.

Антін несамохіть гладив долонею жорстку мерзлу землю на могилі, і без кінця повторював про себе:

— Лежи, лежи, Володю...

Брели степом скирти навмання.

Немов великі червоні снопи.

Сходило над світом сонце.

Як і щоранку.

Антін докурив і не встаючи з могили, вистрілив собі у скроню.

Темною хмарею знялися граки.

З верб.

ВІД АВТОРА:

Я зовсім не торкався зовнішнього портрета героя. Тепер от прочитав усе підряд і бачу, даремно не торкався. Треба хоч тепер кілька слів сказати.

Антін був високого зросту і широкої постави.

Мав міцне тіло.

Великі, але не грубі руки.

Сиву розумну голову.

І темне од негод сумне обличчя.

І зараз от, коли сидить він на могилі, мені здається, що сидить на земному прюзі стомлений велетень.

А над світом знову сходить сонце.

Як і щоранку.

1965-1973р.р.